

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN MUTEZİLE
VE
BÜYÜK GÜNAH

MEHMET SÖNMEZ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Harun ÇAĞLAYAN

KIRIKKALE-2024

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN MUTEZİLE
VE
BÜYÜK GÜNAH**

**MEHMET SÖNMEZ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Harun ÇAĞLAYAN**

KIRIKKALE-2024

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

o Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

o Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

o Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

o Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

o Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Mehmet SÖNMEZ

... / ... / 2024

ÖZET

SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN MUTEZİLE VE BÜYÜK GÜNAH

Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Harun ÇAĞLAYAN
Ekim 2024, 109 sayfa

Yapılan arkeolojik kazılarda dinî obje ve kalıntılara rastlanması dinin insanlık tarihinden günümüze kadar varlığını sürdürmüş olduğunu göstermektedir. Din insan hayatını düzenleyen kurallar bütünüdür. Bu kurallara uyulduğunda gerek kişisel gerekse toplumsal açıdan huzur ve güven ortamı oluşmakta, uyulmadığında ise kişi ve toplum vicdanında başta psiko-sosyolojik olmak üzere pek çok sorun ortaya çıkmaktadır.

Dinler, farklı özelliklerine göre gruplara ayrılabilir. Bu ayrımlardan biri de Beşerî ve İlâhî Kaynaklı Dinler şeklindedir. Beşerî Dinler adından da anlaşılacağı üzere kaynağının insan olması nedeniyle zaman ve mekâna bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Kaynağının tek olmasına rağmen İlâhî Kaynaklı Dinlerde de zaman ve zemine göre bazı farklılıklar oluşmaktadır. İşte bu farklılıklara din anlayışı denilmektedir. Dinin muhatabı olan insanın başta kişisel, kültürel ve siyasi bir takım özellikleri neticesinde birçok dinî anlayış ortaya çıkmıştır. Bu dinî anlayışlar mezhepleri oluşturmaktadır. Dinî anlayışlara bağlı olarak Müslüman kültüründe pek çok mezhep ortaya çıkmıştır. Mezhepler dinin anlaşılma biçimleri olup dinin kendisi değildir. İnsan ürünü olduklarından değişime her zaman açıktırlar. Müslüman kültüründe din anlayışlarının bu özelliği göz ardı edildiğinden mezhepler çoğu zaman din olarak görülmüştür.

Müslüman tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasi ve sosyal bir takım gelişmelere bağlı olarak mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Mezhep mensupları

meşruiyetlerini kanıtlamak ve rakip olarak gördüğü farklı görüşten olanları da eleştirmek için çoğu zaman dinî kavram ve referansları kullanmışlardır. Buna bağlı olarak kendi mezheplerinin hak mezhep, diğerlerinin batıl mezhep olduğu anlayışı gibi farklı sonuçlara varmışlardır. Müslüman tarihinde bu anlayışı sergileyen ilk grup Hâricîler olmuştur. Dinin toplumda kabul gören genel anlayışından ayrıldıkları gerekçesiyle onlara ‘Hâricîler’ denilmiştir. Onlar amel etmeyi imanın zorunlu şartı olarak gördüklerinden bir takım siyasi olaylara verdikleri tepkilerde aşırıya kaçarak pek çok soruna sebep olmuşlardır. Amelin eksik olması, dinî emirlerin dışına çıkılarak günah işlenmesinin imanı etkilediği gerekçesiyle Müslümanlar’ı tekfir edip dinden çıktıklarını savunmuşlar ve bu kimselerle mücadele etmişler hatta onlarla savaştan çekinmemiş bazen böyle kimselerin çocuklarını dahi öldürmüşlerdir. Bu tutumları Müslüman toplumunda var olan sorunları daha da artırmıştır. Bu sorunlara çözüm bulmak için Mürcîî bilginler ortaya çıkarak amelin iman üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını savunmuşlar, bir kimseye Mümin denmesi için iman etmesinin yeterli olduğunu söylemişlerdir. Büyük günahları işlemenin imana zarar vermeyeceğini savunmuşlardır. Onların bu anlayışları zamanla dinî emir ve yasaklar konusunda toplumda gevşemeye sebep olmuş, dinî emirleri yapmayan ve günah işleyenlerin toplumda çoğalmasına sebep olmuştur. İşte bir tarafta Müslümanlar’ı tekfir edip dinden çıkaran Hâricîler, bir tarafta da iman etmenin yeterli olduğunu savunan Mürcîî bilginlere karşı Mu’tezilî bilginler büyük günah işlemenin kişiyi dinden çıkardığını ancak kâfir de yapmadığını savunarak orta yol bulmaya çalışmışlardır.

İşte bu çalışmada başta siyasi olaylar olmak üzere Hz. Peygamber’in vefatıyla gelişen olaylara değinilecek, sosyo kültürel gelişmelere bağlı olarak Mu’tezile’nin büyük günah meselesine yaklaşımı nesnel olarak gerekçeleriyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca büyük günah meselesinin günümüz açısından önemi, güncelliği ile ilgili değerlendirmede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Büyük Günah, Mu’tezile, Din, Toplum.

ABSTRACT

SOCIO-CULTUREL PERSPECTIVE ON THE MUTAZILA AND MAJOR SINS

Kırıkkale University
Institute Of Social Sciences
Department Of Basic Islamic Sciences, Master Thesis
Advisor: Prof. Dr. Harun ÇAĞLAYAN
October 2024, 109 pages

Archeological excavations have shown the presence of religious objects and remnants, indicating that religion has existed from ancient times to the present day. Religion is a set of rules that regulate human life. When these rules are followed, a sense of peace and security is established both personally and socially. Conversely, when these rules are not followed, many issues arise in the conscience of both individuals and society, primarily psychosociological problems.

Religions can be classified into different groups based on their characteristics. One such classification is humanmade and divine originated religions. As the name implies, humanmade religions vary depending on time and place because their sources is human. Despite having a single source divine originated religions also exhibit some differences depending on time and context. These differences are referred to as religious interpretations. Many religious interpretations have emerged due to various personal, culturel and political characteristics of people who are the addressees of religion. These religious interpretations are from sects. In Muslim culture, many sects have emerged. Sects are interpretations of religion, not the religion itself. Since they are humanmade, they are always subject to change. In Muslim culture, the fact that these interpretations are subject to change has often been overlooked, leading sects to be perceived as the religion itself.

In Muslim history, sects began to emerge after the death of Prophet Muhammad due to various political and social developments. Sect members often used religious

concepts and references to references to prove their legitimacy and criticize those with different views whom they saw as rivals. As a result, they reached different conclusions, such as considering their own sect as the true sect and others as false sects. The first group to exhibit this understanding in Muslim history were the Kharijites because they deviated from the generally accepted understanding of religion in society. They saw practising the faith as a mandatory condition of belief, and their extreme reactions to certain political events caused many problems. Arguing that a lack of practice and sinning affected faith, they declared other Muslims who sinned to be unbelievers, fought against them, and sometimes even killed their children. This attitude exacerbated existing problems in Muslim society. To address these issues, Murjiite scholars emerged, arguing that practice had no effect on faith and that belief alone was sufficient for someone to be considered a believer. They claimed that committing major sins did not harm one's faith. However, their views led to a relaxation in religious commandments and prohibitions in society, resulting in an increase in people who did not follow religious commands and sinned. On one hand, there were Kharijites who excommunicated and fought against Muslims and on the other hand the Murjiites who considered belief sufficient. In response, Mutazilite scholars sought a middle ground, arguing that committing major sins did not expel a person from the faith but did not make unbelievers either.

In this study, the political events and sociocultural developments following the death of Prophet Muhammad will be examined, the Mutazilite approach to the issue of major sin will be presented objectively with its justifications. Additionally, significance and relevance of the issue of major sins in today's context will be evaluated.

Keywords: Kalam, Major Sin, Mutazila, Religion, Society.

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans ders döneminden bu tezin meydana gelmesine kadarki süreçte ilmi birikimlerinden faydalandığım Prof. Dr. Şahin Ahmetođlu, Doç. Dr. Gülşen Yağır Ahmetođlu, Prof. Dr. Abdussamed Yeşildağ hocalarıma; gerek ders dönemi gerekse bu tezin tüm aşamalarında emeği geçen, bilgi ve tecrübeleri ile destek olan tez danışmanım Prof. Dr. Harun Çağlayan'a, ders ve çalışmalarım sürecinde anlayış ve sabır gösteren eşim ve çocuklarıma çok teşekkür ederim.

Mehmet SÖNMEZ
Kırıkkale-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONU ve KAPSAMI	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEM ve AMACI	3
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM ve KAYNAKLARI	5
BİRİNCİ BÖLÜM	7
MU'TEZİLE	7
1. MU'TEZİLE ÖNCESİ SİYASİ ve SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMELER	7
1.1. BENÎ SA'İDE OLAYI VE HZ. EBÛ BEKİR'İN HALİFE OLMASI	7
1.2. HZ. ÖMER'İN HALİFE TAYİN EDİLMESİ	9
1.3. HZ. ÖMER'İN HALİFE TAYİNİ İÇİN ŞÛRAYA YETKİ VERMESİ	10
1.4. HZ. OSMAN DÖNEMİ VE UYGULAMALARI	11
1.5. HZ. ALİ DÖNEMİ OLAYLARI	12
1.5.1. Cemel Vak'ası	14
1.5.2. Sıffin Savaşı	14
1.5.3. Hakem Olayı	15
2. MU'TEZİLE DÖNEMİ	17
2.1. MU'TEZİLE'NİN ORTAYA ÇIKIŞINI ETKİLEYEN SEBEPLER	17
2.1.1. Yaşanan Siyasi Olaylar	17
2.1.2. Yabancı Din ve Kültürlerin Etkileri	18
2.1.3. Tercüme ve Felsefî Fikirlerin Etkileri	18
2.2. MU'TEZİLE EKOLLERİ	19
2.2.1. Basra Okulu	22
2.2.2. Bağdat Okulu	26
2.3. MU'TEZİLE'NİN TEMEL PRENSİPLERİ (USÛL-i HAMSE)	28
2.3.1. Tevhid	29

2.3.2. Adalet	32
2.3.3. El-Va'd ve'l-Va'id.....	36
2.3.4. El-Menzile Beyne'l Menzileteyn.....	39
2.3.5. El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker	42
2.4. MU'TEZİLE'NİN DİĞER GÖRÜŞLERİ	44
2.4.1. Kur'an'ın Kadîm veya Hâdis Olması.....	44
2.4.2. Allah'ın Görülüp Görülemeyeceği Tartışması	46
2.4.3. Akıl Nakil İlişkisi	46
2.4.4. Hüsün Kubuh Anlayışı	47
2.5. MU'TEZİLE'NİN MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜNE ETKİLERİ	47
İKİNCİ BÖLÜM	50
BÜYÜK GÜNAH MESELESİ VE YAŞANAN TARTIŞMALAR	50
1. BÜYÜK GÜNAHLAR.....	50
1.1. BÜYÜK GÜNAH VE KUTUPLAŞMALAR	52
1.2. BÜYÜK GÜNAH İŞLEYENLERİN HÜKMÜ	56
1.2.1. Kâfir	56
1.2.2. Mümin	59
1.2.3. Fâsik	61
1.3. BÜYÜK GÜNAH VE GÜNCEL DEĞERİ	63
2. BÜYÜK GÜNAH MESELESİNİN KÖKENLERİ.....	65
2.1. İMAN AMEL İLİŞKİSİ	66
2.1.1. İmanın Azalıp Çoğalması	70
2.1.2. İmanda İhtimal	71
2.1.3. İman İslâm İlişkisi.....	72
2.2. ARAP MEVÂLÎ İLİŞKİSİ.....	73
2.3. DİN DEVLET İLİŞKİSİ	77
SONUÇ	83
KAYNAKLAR.....	85
ÖZGEÇMİŞ	94

KISALTMALAR

b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâlühü
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
hızr.	: Hazırlayan
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
neş.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa Numarası
sav.	: Sallallâhü Aleyhi ve sellem
sad.	: Sadeleştiren
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ter.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
tsh.	: Tashih eden
vb.	: Ve benzerleri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONU ve KAPSAMI

Çalışmanın konusu, Sosyo-Kültürel Açıdan Mu'tezile ve Büyük Günah'tır. Mürtekib-i Kebîre, kelâm ilminde birçok konuyla bağlantılı olarak incelenen geniş bir konudur. İman ve amel konusu müellif ve mezhep bilginlerinin zihin dünyalarına bağlı olarak bu zamana kadar farklı şekillerde ele alınmıştır. Kuşkusuz bunların başında bu konuda zamanın sorunlarına çözüm bulmak amacıyla ara çözüm bulmayı amaçlayan Mu'tezile Mezhebi gelmektedir. Kişiler ve onların oluşturdukları düşünce sistemleri tarihsel süreç içerisinde gelişimlerini şekillendirmişlerdir. Mu'tezile Mezhebi de içinde bulunduğu zaman ve coğrafyanın tesirinde kalarak görüş ve düşüncelerini ortaya koymuştur.

“Sosyo-Kültürel Açıdan Mu'tezile ve Büyük Günah” konusu araştırılırken öncelikle Mu'tezile Mezhebinin büyük günah meselesine yaklaşımının arka boyutu irdelenmiştir. Hz. Peygamber hayattayken mezhepler ortaya çıkmamıştır. Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle başta devlet yönetimi (imâmet) olmak üzere pek çok sorun gün yüzüne çıkmış ve o dönemin Müslümanlar'ı bunlarla yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bunların başında Benî Sa'îde olayı ve Ebû Bekir es-Siddîk Abdullâh b. Ebû Kuhâfe (ö. 13/634)'ın halife olması gelmektedir. Daha sonra Hz. Ebû Bekir'in Ebû Hays Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644)'ı halife tayin etmesi, Hz. Ömer'in kendinden sonraki halifenin tayini için şûraya yetki vermesi, şûrada Ebû Abdillâh Osman b. Affân (ö. 35/656)'ın halife olması ve onun dönemdeki uygulamaları, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Ebü'l-Hasen Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661)'in halife olması ve onun döneminde gerçekleşen Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı pek çok kişi ve

mezhebi etkilediği¹ gibi siyasi, sosyo-kültürel açıdan Mu'tezile Mezhebini de etkilemiştir. Yaşanan bu olayların tüm boyutlarının araştırılmasının 'Sosyo-Kültürel Açıdan Mu'tezile ve Büyük Günah' konusunun anlaşılmasına katkısı yadsınamaz bir gerçektir.

Mezhepler, içinde buldukları coğrafyadan etkilenmişler ve çeşitli coğrafyaları da etkilemişlerdir. Bu bağlamda Mu'tezile Mezhebi de Basra ve Bağdat'ta hayat bulmuş olup buralardaki mevcut durumun ortaya konulması, bu mezhebin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Yabancı din ve kültürlerin, tercüme faaliyetlerinin ve felsefi fikirlerin Mu'tezile'nin ortaya çıkışına olan etkileri de çalışmada yer almaktadır. Özellikle Mu'tezile'nin temel prensipleri olan ve 'Usûl-i Hamse' olarak isimlendirilen beş temel esasın derinlemesine irdelenmesi çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Mu'tezile'nin Usûl-i Hamse dışında Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, Ru'yetullahın gerçekleşmesinin imkân durumu ve hüsün kubuh anlayışı gibi diğer görüşleri ile Mu'tezile'nin Müslüman kültürüne etkilerine bu çalışmada yer verilmiştir.

Çalışmada imanın tanımı, Mürtekb-i Kebîrenin dünya ve ahiretteki durumu, iman amel, iman İslâm ve Arap Mevâlî ilişkisi, imanın azalıp çoğalma durumu, günahların derecelendirilmesi sonucuna bağlı olarak günah sahiplerinin dünya ve ahirette akıbetleri, büyük günah ve güncel değeri gibi alt başlıklar yer almaktadır.

Araştırma giriş, iki ana bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Araştırmanın Konu ve Kapsamına, Araştırmanın Önem ve Amacına ayrıca Araştırmanın Yöntem ve Kaynaklarına giriş bölümünde yer verilmiştir. Birinci bölümde Mu'tezile Öncesi Siyasi Sosyo-Kültürel Sebepler ve Mu'tezile Dönemi irdelenmiştir. Büyük Günah ve Yaşanan Tartışmalar ile Büyük Günah Meselesinin Kökenleri ikinci bölümde yer almakta olup ayrıca bu bölümde araştırma daha kapsamlı bir şekilde ayrıntılı ve mukayeseli olarak işlenmiştir.

Sonuç bölümünde ise araştırmada elde edilen bulguların değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan genel neticelere değinilmiştir.

¹ İbrahim Agâh Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl Meselesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/1-4, Ankara 1964, s. 8.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEM ve AMACI

Din, insanlık tarihinden günümüze kadar varlığını sürdüren,² insan ve toplum hayatını düzenleyen kurallar üzerinde önemli etkileri olan bir kabuller bütünüdür.³ Bu kabullere uyulması övülerek ödül vadedilmiş, uyulmaması kötü, suç, günah vb. görülerek bunları işleyenler hakkında ceza olduğu belirtilmiştir.⁴

Günah, Farsça kökenli bir kelimedir. Genel olarak günah, Tanrı'nın emirlerine uymayıp yasaklarından da sakınmamaktan⁵ kaynaklanan cezaya yol açabilecek kötü iş ve davranışlar olarak tanımlanabilir.⁶ Gunahta kişinin kendisinin ve etrafındakilerin haklarının çiğnenmesi söz konusudur. Ayrıca günah Allah'ın çizdiği sınırların aşılması sonucunda toplumda fitneye yol açabilecek türden davranışların egemen olması anlamına da gelmektedir.⁷

Günahın bireysel olarak Allah'ın rızasından uzaklaşmaya, toplumsal olarak da düzensizlik ve kargaşanın yaygınlaşmasına neden olması gibi olumsuz sonuçları bulunmaktadır.⁸ Dinde yasaklanan davranışlar olan günahları sürekli olarak yapmak kişi vicdanında çeşitli psikolojik sorunlara sebep olmaktadır. Günahları sürekli işleyen kimseler, önceleri bu eylemlerini gerçekleştirirken vicdan azabı duymalarına rağmen zamanla bu uyarı mekanizmasını yitirdiklerinden rahatsızlık duymadan farklı günahları da işleyebilmektedirler.

Günah, tarih boyunca çoğu zaman tartışılan bir konu olmuştur. Kişiye ve topluma verdikleri zarara göre günahlar büyük günah ve küçük günah olarak ikiye ayrılmaktadır. Müslüman kültüründe büyük günahın kapsamı ve günah işleyen kimsenin dünya ve ahiretteki durumu her zaman gündemde olmuştur. Bunun sonucunda da Müslüman tarihinde günahla ilgili geniş bir literatür oluşmuş

² Tümer Günay, "**Din**", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 9, s. 312-320.

³ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2004, s. 8, 9.

⁴ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya 1984, s. 27.

⁵ Ömer Faruk Harman, "**Günah**", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, c.14, s. 278-282.

⁶ Ebü'l-Bekâat Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hakaiku't-Tevîl*, çev. Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul 2006, c. 1, s. 145.

⁷ Bakara, 2/147; Âl-i İmrân, 3/60.

⁸ İsmail Karagöz, "**Günah**", *Dinin Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010, s. 204.

durumdadır. Ancak böyle olmasına rağmen günahın tanımı noktasında dahi Müslümanlar arasında birliktelikten söz etmek mümkün olmamıştır. Siyasi tercihleri sebebiyle karşı karşıya gelen Müslümanlar'ın savaşıarak birbirlerini öldürmeleri neticesinde siyasi bir olay dinî boyut kazanmıştır.⁹

Büyük günah sorunun Müslüman toplumunda hararetle tartışıldığı bir dönemde bir tarafta günah işlediği diye inananların tekfir edildiği, diğer tarafta ise günah işlemenin imana zararının olmadığı savunulduğu bir ortamda bu duruma ara formül üreterek çözüm bulmayı hedefleyen Mu'tezile Mezhebi ortaya çıkmıştır.

Mezhepler insanlar tarafından oluşturulan dinin anlaşılma biçimleridir. İnsan eliyle vücut bulduklarından içinde buldukları sosyo-kültürel ve politik dinamiklerden hem etkilenmişler hem de bunları etkilemişlerdir. Bu mezheplerin arasında Mu'tezile'nin ayrı yeri ve önemi bulunmaktadır. Mu'tezile Müslüman tarihinde uzun soluklu olmamasına rağmen başta kelâm ilmi olmak üzere verdiği katkılardan dolayı adından hep söz ettirmeyi başarmıştır. Mu'tezilî bilginlerin dönemin önemli eserlerinin tercüme edilmesine ön ayak olmaları, farklı düşünce ve akımlara karşı İslâm'ı savunma gayretleri ve düşünce sistemlerinde akli önceleyerek felsefeye ağırlık vermeleri bu başarılarının arkasında yatan etkenlerdendir.¹⁰

Mu'tezile sahip olduğu birikim sayesinde pek çok kişi ve mezhebi etkilemiş, dönemin kelâmi taşırmalarına öncülük ederek Müslüman düşünce sisteminde mezhepler arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Mu'tezile Basra'da doğmuştur. Başta ortaya çıkışını etkileyen iman ve büyük günah olmak üzere, Usûl-i Hamse olarak adlandırılan beş esas noktasında kendilerine özgü argümanlar geliştirmiştir. İman amel ilişkisine bağlı olarak büyük günah ile ilgili yapılan tartışmalarda dönemin siyasi yapısının etkisi yadsınamaz. Emevî idarecilerinin dinî söylem ve tavırlarına karşılık

⁹ Harun Çağlayan, “*Sosyo-Teolojik Açından Büyük Günah Tartışmaları ve Güncel Değeri*”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Tecrübesi Sempozyumu*, ed. Aqil Şirinov, Ave Yayınları, Bakü 2023, c. 1, s. 483-495.

¹⁰ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 140.

Mu'tezile de dinî referanslar üzerinden pratik tavır geliştirmeyi başarmıştır.¹¹ Bu tavır Usûl-i Hamsenin oluşumunda ortaya çıkmış ve pek çok siyasi sonuçlara yol açmıştır.

Büyük günah meselesi Müslüman kültüründe hala tartışılmakta ve güncelliğini korumaktadır. Bu konuya nesnel bir bakış açısıyla bakılması gerekmektedir. Aksi takdirde geçmişten ders almayıp benzer sorunların bugün olduğu gibi gelecekte de tekrarlanması kaçınılmazdır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM ve KAYNAKLARI

“Sosyo-Kültürel Açıdan Mu'tezile ve Büyük Günah” adlı araştırmanın yöntemi Mu'tezile, iman amel ilişkisi kapsamına giren konuların birincil kaynaklar üzerinden incelenip tahlil edilmesidir. Bu doğrultuda öncelikle araştırma konusuyla bağlantılı alt konular tespit edilmiştir.

Araştırmanın ilk aşamasında Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında devlet yönetimi ile ilgili yaşanan olayların genel yapısını ortaya koymak için çeşitli eser, makale ve ansiklopedik kaynaklara başvurulmuştur.

Mu'tezile Mezhebinin temel prensiplerinden olan Usûl-i Hamse'ye değinilmeden önce Mu'tezile Mezhebinin ortaya çıkışını etkileyen etmenler başlıklar halinde belirlenmiş ve mezhebin ekollerine değinilmiştir. Daha sonra Usûl-i Hamse'ye değinilmiş ve başta beş esas olmak üzere Kâdî Abdülcebâr bin Ahmed el-Hemedânî (ö.415/1025)'nin Şerhul Usuli'l-Hamse,¹² Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-936)'nin Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn,¹³ Sadeddîn Mes'ud b. Ömer Teftâzânî

¹¹ Galip Türcan, “*Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre*”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42, Isparta 2019, s. 68.

¹² Bu eser, Şerhul Usuli'l-Hamse adıyla İlyas Çelebi tarafından tercüme edilmiş ve 2013 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından 3 cilt olarak yayımlanmıştır.

¹³ Bu eser, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn adıyla Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç tarafından tercüme edilmiş ve 2019 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.

(ö. 792/1390)'nin El-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları¹⁴ ve Ebû Muhammed Alî ibn Ahmed İbn Hazm (ö. 456/1064)'ın El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi¹⁵ adlı ana kaynaklardan çalışmada yararlanılmıştır.

Büyük günah meselesi ve yaşanan tartışmalar ile ilgili bölümde mukayeseli bir araştırma yapmak için Mürtekib-i Kebîrenin dünya ve ahiretteki durumunu ortaya koyan çeşitli makale, kitap ve sempozyumlara çalışmada yer verilerek güncel çalışmaların ortaya çıkardığı sonuçlarla çalışmada elde edilen veriler karşılıklı değerlendirilmiş ve yeni bulgulara ulaşılması hedeflenmiştir. Böylece çalışmada klasik ve farklı modern kaynaklara yer verilmiş ve bu yolla anlatım desteklenerek büyük günahın günümüz açısından önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca din devlet ilişkisine de değinilerek Müslüman devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlar belirtilmiştir.

Çalışmada, tümevarım yöntemi kullanılmış, farklı kaynaklardan çapraz okumayla elde edilen bulgular ayrıntıya girilmeden objektif ve mukayeseli olarak analiz yapılmaya çalışılmıştır.

¹⁴ Bu eser, El-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları adıyla İrfan Eyibil tarafından tercüme edilmiş ve 2019 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.

¹⁵ Bu eser, El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi adıyla Halil İbrahim Bulut tarafından tercüme edilmiş ve 2019 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından 3 cilt olarak yayımlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MU'TEZİLE

1. MU'TEZİLE ÖNCESİ SİYASİ ve SOSYO-KÜLTÜREL GELİŞMELER

Hz. Peygamber, Medine'ye hicretten sonra burada oluşturulan Müslüman Devletinin başına geçmiş vefatına kadar on yıllık süre boyunca peygamberlik görevi ile birlikte devlet başkanlığı görevini de sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in vefat etmesiyle Müslümanlar hem peygamberlerini hem de devlet başkanlarını kaybetmenin tesiri altında kalmışlardır. Kitap ve Sünnette Hz. Peygamber'den sonra Müslüman Devletinin başına kimin geçeceği ile ilgili net bir ifade olması sebebiyle o zamanın Müslüman toplumu devlet başkanlığı sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır.¹⁶ Bu sorunu çözmek için de ilk gelişme, Benî Sa'îde'de Ensar tarafından gündeme getirilmiştir.¹⁷

1.1. Benî Sa'îde Olayı ve Hz. Ebû Bekir'in Halife Olması

Hz. Muhammed'in vefatı sonrasında başta Hz. Ali olmak üzere Müslümanlar'ın büyük çoğunluğu Hz. Peygamber'in naaşı ile ilgilendikleri sırada içlerinde Ebû Sâbit (Ebû Kays) Sa'd b. Ubâde b. Düleym b. Hârise (ö. 14/635 [?]), Ebû Ömer (Ebû Amr) el-Hubâb b. el-Münzir b. el-Cemûh (ö. 20/641 [?]), Ebü'n-

¹⁶ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1993, c. 2, s. 1105-1110.

¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed ibn Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbu't-Tevhîd*, ter. Bekir Topaloğlu, İSAM. Yayınları, İstanbul 2020, s. 40.

Nu‘mân Beşîr b. Sa‘d b. Sa‘lebe (ö. 12/633)’in olduğu Ensar’dan bir grup Muhacirlere haber vermeden Benî Sa‘îde’de devlet başkanını seçmek için toplanmışlardır.¹⁸ Onların bu toplantısını haber alan Muhacirlerden Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde b. Cerrah (ö. 18/639) buraya gitmişlerdir.¹⁹ Hz. Ebû Bekir devlet başkanı seçmek için burada toplanan Ensar’a devletin başına geçecek kişinin Ensar’dan olması durumunda Arapların bu devlet başkanına itaat etmeyeceklerini ve devlet başkanının Muhacirlerden özellikle Kureşylilerden olması gerektiğini ileri sürmüştür.²⁰ Yaşanan uzunca ve sert tartışmalar neticesinde başta Hz. Ömer olmak üzere burada hazır bulunanlar Sa‘d b. Ubâde hariç²¹ Hz. Ebû Bekir’e biat etmişlerdir.²² Ertesi gün de halk mescitte ona biat etmiştir.²³ Hz. Ebû Bekir bundan sonra halka şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Ey İnsanlar! İçinizde en hayırlınız olmadığım halde yönetim için seçilmiş durumdayım. Şayet iyilik yaparsam bana yardım ediniz aksi takdirde benim yanlışlarımı ve hatalarımı düzeltiniz. Doğruluk emanet, yalancılık hıyanettir. Haklı olmasına rağmen içinizdeki zayıf kimse, hakkı ona teslim edilinceye kadar bana göre en güçlü odur. Yine aynı şekilde haksız olmasına rağmen içinizdeki güçlü kimse, gasbettiği hak ondan alınıncaya kadar bana göre en zayıf odur. Bir millet Allah yolunda mücadele etmeyi bırakırsa güçsüz olur ve sonunda sıkıntılarla başbaşa kalır. Allah yolunda olduğum müddetçe beni dinleyin. Şayet O’nun yolundan ayrılırsam

¹⁸ Ebû’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşraf: İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*, çev. Mehmet Akbaş-Musa Kâzım Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2020, c. 1, s. 661; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk*, (ofset), Kahire 1939, c. 2, s. 455.

¹⁹ Belâzürî, *Ensâbu’l-Eşraf*, c. 1, s. 663; Nuri Ünlü, *İslam Tarihi-1 Başlangıçtan Osmanlılara Kadar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 82.

²⁰ Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu Usulî’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, c. 2, s. 692; Mehmed Said Hatiboğlu, “İslâm’da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureysliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3, 4, Ankara 1978, s. 121; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar Dinî-İçtimai-Siyasi Açından İslam Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 1993, s. 330.

²¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “*Sakîfetü Benî Sâide*”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009 c. 36, s. 11, 12.

²² Ebû’l-Hasan el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 42.

²³ İsrâfil Balcı, “*Hz. Ebû Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare*”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11, Samsun, 1999, s. 189.

beni dinlemeyiniz...”²⁴ Hz. Ebû Bekir’in bu konuşması onun nasıl bir yönetim anlayışına sahip olduğu ile ilgili bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir.²⁵

Peygambersiz döneme intibakın ilk sorunu olan devlet başkanlığı meselesi yukarıda geçtiği şekilde geçici olarak halledilmiştir. Olayın bu şekilde geniş mutabakat olmadan çözülmeye çalışılması başta kabileler arası iktidar mücadelesi olmak üzere zamanla bazı sorunlara zemin hazırlamıştır.²⁶ Hz. Peygamber’in cenazesi defnedilmeden Benî Sa’îde’de neden bu toplantı yapılmıştır? Devlet başkanlığı konusunda Ensar neden bu kadar hızlı davranma gereği duymuştur? Hz. Peygamber’in hayatında uyguladığı istişare metodu hayata geçirilmeden, en azından Medine’de bulunan diğer Müslümanlar’ın görüşü alınmadan, neden biat bu şekilde alınmıştır? Devlet başkanlığı seçiminde isimler üzerinden değil de niçin Ensar ve Muhacir şeklinde gruplaşarak sorun çözülmeye çalışılmıştır? Hz. Peygamber hayatta iken acaba Ensar, Muhacir veya başka birileri imâmet konusunu düşünüp bununla ilgili hazırlık yapmışlar mıdır? gibi sorular zihinleri hep meşgul etmiştir.²⁷

1.2. Hz. Ömer’in Halife Tayin Edilmesi

Hz. Ebû Bekir iki yıl kadar halifelik yaptıktan sonra hastalanmış ve kendisinden sonra devlet başkanlığı görevi için düşünmekte olduğu Hz. Ömer ile ilgili Abdurrahmân b. Avf (ö. 32/652) ve Hz. Osman’ın düşüncelerini öğrenmiş ve Hz. Osman’a “Müslümanlar’ın iyiliğini düşündüğümden akrabam olmamasına rağmen benden sonra başınıza geçmesi için Ömer b. Hattâb’ı seçtim, onu dinleyip ona itaat ediniz.”²⁸ demiş ve:

“Bismillahirrahmanirrahim. Bu tavsiye, Ebû Kuhâfe oğlu Ebû Bekir’in dünyadan ayrılmadan önceki son tavsiyesidir. Ahiret gününde inanmayan insanlar inanmak, günahkâr olanlar akıllanmak ve yalancılar da doğru söylemek zorunda kalırlar. Sizin iyiliğiniz için benden sonra Ömer’i vekil bırakıyorum ki onun sözlerini

²⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1112.

²⁵ Balcı, “*Hz. Ebû Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare*”, s. 193.

²⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, “*Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3, 4, Ankara 1980, s. 128.

²⁷ Ahmet Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 54-83.

²⁸ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 2, s. 618; Belâzürî, *Ensâbu'l-Esrâf*, c. 1, s. 664.

dinleyip ona tabi olunuz. Ben onun size karşı adaletli olacağını düşünüyorum. Eğer farklı bir uygulama içinde olursa bu yaptığından kendisi sorumludur. Ben bu konuda herkesin iyiliğini isterim ama gaybı da bilemem. Allah ‘...Zulmeden kimseler nasıl bir sonla karşılaşacaklarını ileride göreceklerdir.’²⁹ buyuruyor.” şeklinde devlet yönetimi ile ilgili vasiyetini yazdırmıştır. Hz. Ebû Bekir’in devlet başkanı olduğu zamanlarda karşılaştığı benzer durumların vefatından sonra tekrarlanarak Müslümanlar arasında var olan birlik beraberlik ortamının bozulmasını önlemek için böyle bir uygulamada bulunduğu bazı Müslüman tarihçiler tarafından savunulmuştur.³⁰ Ancak Hz. Peygamber’in bile yerine geçecek halifeyi tayin etmemesine rağmen Hz. Ebû Bekir’in halife olarak Hz. Ömer’i belirlemesi düşündürücü olmuştur.³¹

1.3. Hz. Ömer’in Halife Tayini İçin Şûraya Yetki Vermesi

Hz. Ebû Bekir’in yerine halife olarak tayin ettiği Hz. Ömer, Müslüman Devletinin ikinci başkanı olarak on yıl boyunca görev yapmıştır. Görevi boyunca Müslümanlar’ın genelini ilgilendiren büyük çaplı bir olayla karşılaşmamıştır. Genelde küçük çaplı veya bireysel olaylar ortaya çıkmıştır. Bu bireysel olaylardan olan ve Müslüman tarihçilerin büyük çoğunluğunun vergi meselesi olarak nitelediği bir olayda Muğire b. Şu’be (ö. 50/670)’nin kölesi Ebû Lü’lue Fîrûz en-Nihâvendî (ö. 23/644) tarafından suikasta uğrayıp ağır bir şekilde yaralanmış ve dört gün sonra da ölmüştür.³²

Hz. Ebû Bekir hasta yatağındaiken onun yönetiminden memnun olan halk, yerine birini tayin etmesini ondan istemesine rağmen ilk başta bunu kabul etmemiş gelen ısrarlar üzerine bu iş için tamamı Kureyşli olan Abdurrahmân b. Avf, Hz. Ali, Hz. Osman, Sa’d b. Ebi Vakkas (ö. 55/675), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvam (ö. 36/656)’dan oluşan altı kişilik bir komisyon kurulmasını ve bu komisyondan birinin halife olmasını istemiştir.³³ Bu şûra niçin tüm Müslümanlar’dan

²⁹ Şuarâ, 26/227.

³⁰ Balcı, “*Hz. Ebû Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare*”, s. 208.

³¹ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 124-129.

³² Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, s. 678.

³³ Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi’l-Târîh*, tsh. Abdulvahhâb en-Neccâr, Mısır 1932, c. 3, s. 35; Sadeddîn Mes’ud b. Ömer et-Teftâzânî, *EL-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

değil de sadece Kureyşlilerden oluşturulmuştur? Komitenin sayısı neden altı kişi ile sınırlandırılmıştır? Neden Ensardan bir kişi bile bu komisyonda yer almamıştır? Halkın tamamının görüşü neden alınmamıştır? gibi sorular akla gelmektedir.

1.4. Hz. Osman Dönemi ve Uygulamaları

Hz. Ömer'in belirlediği komisyonda alınan karar neticesinde Hz. Osman, 70 yaşındayken 645 yılında halife olmuştur.³⁴ Hz. Osman'ın devlet yönetimi ile ilgili ilk uygulaması, kendince babasının intikamını alan Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 37/657)'ı bağışlaması olmuştur. Hz. Osman'ın bu uygulaması usule uygun olmadığı gerekçesiyle bazı sahâbîlerin hoşuna gitmemiştir. Hz. Osman'ın kendine bağlılık ve huzur ortamının devamı için yönetimde kendi kabilesinden olanlara görev vermesi de toplumda hoş karşılanmamıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın özel kâtibi olarak akrabası Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685)'e görev vermesi de toplumda huzursuzluklara sebep olmuştur.³⁵ Onun vali olarak atadıkları bazı isimlerin Hz. Osman'ın akrabası olması ve bu valilerin uygulamalarından halkın hoşnutsuzluğu zamanla artarak daha büyük olaylara sebep olmuştur.

Toplumdaki huzursuzlukların artması üzerine aralarında Zeyd b. Sâbit, Ebû Üseyd es-Sâidî (ö. 40/660-61 [?]), Kâ'b b. Mâlik b. Ebî Kâ'b Amr el-Hazrecî (ö. 50/670) ve Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 60/680 [?])'nin yer aldığı bir grup sahâbe Hz. Ali'nin yanına gelerek toplumdaki mevcut durumdan ona bahsetmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Osman'ın yanına giderek toplumda yaşanan huzursuzlukları ona bildirmiş ve uyarılarda bulunmuştur. Fakat Hz. Osman tarafından Hz. Ali'nin bu girişimi pek dikkate alınmamıştır.

Valilerle ilgili halkın şikâyetlerinin iyice artması üzerine hac mevsiminde Hz. Osman valileri Mekke'de toplayarak halkın kendilerinden şikâyetçi olduklarını onlara söylemiş ve bu konu hakkında onların görüş ve önerilerini sormuştur. Bunun üzerine

Yayınları, İstanbul 2019, s. 764; Ebû Muhammed Alî İbn Ahmed İbn Hazm, *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, ter. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, c. 3, s. 194.

³⁴ Muhammed Yûsuf Kandehlevî, *Hayâtü's Sahâbe*, çev. Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul 2013, c. 1, s. 215-252.

³⁵ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 364.

de valiler haliyle halkı suçlamıştır. Bu toplantıdan sonra valilerin halk üzerindeki olumsuz uygulamaları iyice artınca Mısır, Kûfe ve Basra valilerinin görevlerinden alınması için buralarda yaşayan 900 civarında bir grup insan Medine'ye gelerek Hz. Osman ile görüşmüşler ancak istekleri kabul edilmemiştir. Daha sonra yaşanan bazı gelişmelerin de etkisiyle yönetime isyan edenler Hz. Osman'ın evini kuşatmışlardır. Hz. Osman'a hilafetten ayrılması söylenince "Bu görevi bana Allah verdiği için ayrılmam." şeklinde kendini savunarak onların isteğini kabul etmemiştir. Hz. Osman ve isyancıların kararlarında direnmeleri neticesinde 656 yılında isyancılar tarafından Hz. Osman şehit edilmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilirken üzerinde bulunan kanlı gömleği akrabası olduğu gerekçesiyle Şam Valisi Ebû Abdurrahmân Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680)'a götürülmüştür. Muaviye kanlı gömleği alınca Hz. Osman'ın bu şekilde şehit edilmesinden Hz. Ali'yi sorumlu tutmuş ve emri altındaki halkı ona karşı kışkırtmıştır.³⁶

Savaşçı özelliği de olan yirmi binden fazla Müslüman'ın yaşadığı Medine'de arasında Kurban Bayramı günlerinin de olduğu 49 gün boyunca 900 isyancı tarafından Halifenin kuşatma altında tutulmasına rağmen başkentte Hz. Osman'a ciddi anlamda yardım edilmemesi, şehit edildikten sonra cenazesinin üç gün boyunca defnedilmeyi beklemesi, cenaze namazını kılanların sayısının iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar az olması ve naaşının geceleyin defnedilmiş olması Medine halkının halifeye karşı tutumunu özetler niteliktedir. Neticede Müslümanlar'ı tekrar bir araya getemeyecek şekilde gruplara böldüğünden Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslüman tarihinde 'fitne kapısının açılması (el-Babü'l-Meftuh)' olarak değerlendirilmiştir.³⁷

1.5. Hz. Ali Dönemi Olayları

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra bazı Müslümanlar, Hz. Ali'ye gelerek "Sana biat edelim uzat elini." demişler o da ileri gelen diğer sahâbîlerin görüşünün alınmasından sonra bunun olması gerektiğini belirtmiştir. Daha kalabalık bir grup tekrar Hz. Ali'ye gelerek ona biat etmişlerdir. Böylece Hz. Osman'ın şehit

³⁶ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 164.

³⁷ Mustafa Çağrı, "Fitne", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996 c. 13, s. 156-159; Edmund Bosworth, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri*, çev. Hande Canlı, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 34.

edilmesinden bir hafta sonra Hz. Ali halife olmuştur.³⁸ Sıkıntılı, gergin ve stresli bir ortamda halife olduğundan Hz. Ali adeta ateşten bir gömlek giymiş gibiydi. O, devlet başkanı olduğunda Müslüman toplumu Hz. Ali'yi destekleyenler, başta Ümeyyeoğulları olmak üzere ona muhalifler ve tarafsız olanlar olmak üzere üç gruba ayrılmış durumdaydı.³⁹

Hz. Ali'nin halife olduktan sonra çözmesi gereken ilk sorun, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıydı. Bu suikast olayı çok yönlü olduğundan ve ortamın da müsait olmaması gerekçesiyle Hz. Ali'nin bu konuyu sonraya bırakması, Hz. Osman'ın katillerinin hemen cezalandırılmasını isteyenleri memnun etmemiştir. Özellikle Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın katili olarak ilan eden Muâviye'nin valilik görevinden alınması gerektiğinin farkında olan Hz. Ali bunu da sonraya bırakmıştır.⁴⁰

Hz. Ali kendisine biat etmeyen ve Hz. Osman zamanında görevlendirilen bazı valilerin görevden alınarak yerlerine yenilerinin görevlendirilmesine karar verdiğinde; Hz. Ömer'in kendisinden sonra gelecek halifeyi belirlemeleri için kurduğu komisyonda görevli olan ve halife adaylarından olan Hz. Talha ve Hz. Zübeyir, Hz. Ali'den Basra ve Kûfe'de valilik görevlerine kendilerinin getirilmesini talep etmişlerdir.⁴¹ Hz. Talha ve Hz. Zübeyir'in bu istekleri Hz. Ali tarafından kabul edilmeyince onlar ona tavır alarak Mekke'ye gitmişlerdir. Hz. Osman'ın kuşatma altında olduğu zamanlarda Mekke'ye hac görevi için gelen Âişe bint Ebû Bekir (ö. 58/678)'e katılmış ve onlar da Hz. Osman'ın şehit edilmesinden Hz. Ali'yi sorumlu tutarak birlikte Hz. Ali'ye karşı muhalif bir grup oluşturmuşlardır. Bunlar Hz. Osman'ın katillerinin bulunarak hemen cezalandırılması gerekçesiyle Mekke'den Basra'ya hareket etmişlerdir. Yolda kendilerine katılanlarla birlikte 3000 kişi olan bu grup Basra'ya vardıklarında buranın hâkimiyetini ele geçirmişlerdir.⁴² Devlet otoritesine aykırı olarak Basra'da oluşan bu durumu düzeltmek için de Hz. Ali ordusuyla birlikte buraya hareket etmiştir.⁴³

³⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 2, s. 13.

³⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 42.

⁴⁰ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 382.

⁴¹ Ethem Ruhi Fığlalı, "*Cemel Vak'ası*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 320, 321.

⁴² Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 2, s. 25.

⁴³ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 376.

1.5.1. Cemel Vak'ası

Basra'ya hareket eden Hz. Ali'nin ordusu ile Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e tabi askeri birlikler, 656 yılında savaş meydanında karşı karşıya gelmişlerdir. Hz. Âişe'nin bindiği deveden dolayı bu vak'a, Cemel Vak'ası olarak adlandırılmıştır. Savaş başlamadan önce Hz. Âişe: "Ey İnsanlar! Sizinle burada karşı karşıya gelme nedenimiz Osman ile ilgilidir. Osman hayattayken akrabalarını vali tayin etmesi, meraların yağmur ile sulanması ve kamçı, sopa ile vurma olayları nedeniyle önceleri biz ona kazıyor ve onu ayıplıyorduk. Fakat o öldürülünce bu durumlar ortadan kalkmıştır. Osman insanlar içinde en namuslu ve akrabalarını gözetmede en çok dikkat eden kimse olmasına rağmen öldürülünce hilafetin, beldenin ve haram ayın hürmetine aykırı davranıldığı için sizler üç kötü durumla karşı karşıya kaldınız." şeklinde konuşma yaparak karşı karşıya gelme sebeplerini belirtmiştir.⁴⁴

İki taraf, savaşmak yerine sorunları elçiler vasıtasıyla çözmek için ilk başta girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimler çeşitli sebeplerden dolayı neticelenmeden savaş başlamıştır.⁴⁵ Aralarında Hz. Talha, Hz. Zübeyr'in de olduğu Bedir ve Uhud Savaşlarına katılmış on bin civarında Müslüman bu savaşta ölmüştür.⁴⁶ Savaşı, Hz. Ali ve ordusu kazanmıştır. Ancak var olan bazı sorunlar kısa süreliğine çözülmüş gibi gözükmesine rağmen uzun vadede bu vak'a sorunları daha da artırmıştır. İki Müslüman grubun karşı karşıya gelerek birbirlerini öldürmeleri pek çok soru ve sorunları beraberinde getirmiştir. Bu vak'a neticesinde iman ile amel arasında ilişki kurularak iman ve amelin ne olduğu sorgulanmaya başlanmıştır.⁴⁷

1.5.2. Sıffin Savaşı

Cemel Vak'asını kazanan Hz. Ali, halife olduktan sonra çözmesi gereken ilk sorunlardan olan ancak ortamın elverişli olmaması nedeniyle sonraya ertelediği Şam Valisi Muâviye sorununu çözmek amacıyla savaş hazırlıklara başlamıştır. Muâviye önceleri Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın ya katillerini cezalandırmasını ya da kendisine

⁴⁴ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 2, s. 39.

⁴⁵ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 378; Ünlü, *İslam Tarihi-1*, s. 148-150.

⁴⁶ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 543.

⁴⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yayınları, İstanbul 2016, s. 86, 87.

teslim etmesini istemiştir. Ancak Cemel Vak'ası'ndan sonra Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in öldürülmelerinden dolayı Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruiyetini yitirdiğini düşünerek halifelikten ayrılması gerektiğini söylemeye başlamıştır.

Hz. Ali ve Muâviye'nin ordusu Rakka yakınlarındaki Sıffin'da 657 yılında karşı karşıya gelmişlerdir. Karşılıklı mektuplaşmalarla sorun daha da kötüleşmiş ve savaş başlamıştır. Hz. Ali ve ordusu savaşı kazanmak üzereyken Muâviye'nin danışmanı Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (ö. 43/664) karşı tarafa 'Allah'ın Kitabını hakem tayin etmek için çağrıda bulunmasını' Muâviye'ye söylemiştir.⁴⁸ Bunun üzerine Muâviye'nin askerleri tarafından Kur'an sayfaları yırtılıp mızrakların ucuna takılarak havaya kaldırılmış ve "Bizimle sizin aranızda Allah'ın kitabı Kur'an'ı hakem tayin edelim." teklifinde bulunulmuştur.⁴⁹ Bu teklifin bir hile olduğunun farkında olan Hz. Ali bunun kabul edilmemesi gerektiğini askerlerine söylemiş, ordudan bir grup Hz. Ali'ye destek olurken başka bir grup da yapılan teklifin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁵⁰

Hz. Ali'nin ordusu görüş ayrılığından dolayı iki gruba ayrılmıştır. Hakemi kabul eden grubun ısrarcı ve isyankâr tavırları nedeniyle ordunun daha fazla parçalanmaması için Hz. Ali hakemi kabul etmek zorunda kalmıştır. Hakeme başvurulması kabul edilmiş olmasına rağmen Sıffin Savaşında Hz. Ali'nin ordusundan da yirmi beş bin, Muâviye'nin ordusundan da kırk beş bin kişi olmak üzere toplamda yetmiş bin civarında Müslüman ölmüştür.⁵¹

1.5.3. Hakem Olayı

Hakemi kabul eden Hz. Ali bu defa da kendisini kimin temsil edeceği noktasında ordusuyla sorun yaşamaya başlamıştır. Hz. Ali'yi hakem için ikna eden grup, bu defa da Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays b. Süleym el-Eş'ârî (ö. 42/662-63)'nin hakem olması için Hz. Ali'ye baskı yapmışlardır.⁵² O da ordusunda başka bir ayrılık

⁴⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu'l-Tevhîd*, s. 44.

⁴⁹ Ünlü, *İslam Tarihi-1*, s. 152.

⁵⁰ İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 107, 108.

⁵¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 2, s. 100; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 35.

⁵² Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 44.

olmaması için bu teklifi kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Muâviye ise hakem olarak danışması Amr b. el-Âs'ı seçmiştir.⁵³

658 yılında yanlarında dört yüz kişi olduğu halde iki grubun hakemleri buluşmuşlardır. Hakemler, vekili oldukları kişilerin haklı olduğunu, karşı tarafın da haksız olduğunu savunduklarından ilk başta hakemler arasında bir uzlaşma meydana gelmemiştir. Bunun üzerine iki Müslüman topluluğu karşı karşıya getirip birbirlerine düşürdükleri gerekçesiyle 'savaşan grupların başında olan Hz. Ali ve Muâviye'nin mevcut görevlerinden alınarak Müslümanlar tarafından şûra yoluyla seçim yapılarak yerlerine yeni kimselerin görevlendirilmesi' tekfini her iki hakem de kabul etmiştir. Bu teklifi önce Hz. Ali'nin hakemi olan Mûsâ el-Eş'âri halka duyurmuş ancak Muâviye'nin hakemi Amr b. Âs kararlaştırılan öneriden dönmüş ve Hz. Ali'yi görevden azlederek yerine Muâviye'yi halife tayin etmiştir.⁵⁴

Önceleri hakeme gitmeyi ve Mûsâ el-Eş'âri'nin hakem olmasını isteyen grup bu defa pişmanlık duyarak yeniden savaşılmasını istemiş ancak Hz. Ali bunu kabul etmemiştir.⁵⁵ Bunun üzerine bu grup kendilerinin başlangıçta hata yaptıklarını ancak pişmanlık duyarak hatalarından tövbe ettiklerini aynı şekilde de Hz. Ali'nin de tövbe etmesini istemiş ancak bu istekleri de kabul edilmeyince, iman gereği olan ameli yapmaması sebebiyle Hz. Ali'yi küfre girmekle suçlamış ve Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmışlardır.⁵⁶ Bu gruba Müslüman kültüründe Hâricîler denilmiştir.⁵⁷

Mu'tezile öncesi siyasi, sosyo-kültürel olayların öncesi ve sonrası kısaca bu şekildedir. Son tahlilde gerçekleşen olayların da etkisiyle beşer ürünü olan mezhepler ve ileri sürdükleri fikirler Müslüman kültüründe görülmeye başlanmıştır. Bu oluşumlar arasında Mu'tezile Mezhebi de bulunmaktadır.

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 36.

⁵⁴ Ünlü, *İslam Tarihi-1*, s. 153.

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 2, s. 129.

⁵⁶ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 203.

⁵⁷ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 2, s. 164.

2. MU'TEZİLE DÖNEMİ

Mu'tezile Mezhebi sorunların yorumlanıp çözümlenmesinde akla ve özgür iradeye önem vermiştir. Tevhit sistemi ve hür düşüncüyü temsil ettiği için dikkat çekici bir konumdadır. Düşünce sistemlerinde akli öncelikleri için de Müslüman kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁵⁸

Kelâm tarihinde ilk sistematik ekol olarak Mu'tezile kabul edilir. Hicri ikinci asrın sonlarına kadar selef olarak görülen geniş zümrenin görüşünden ayrılan, görüşlerini beş esas üzerine bina eden gruba Mu'tezile denilmiştir. Mu'tezile'nin dönemin belirgin anlayışından farklı olarak var olan sorunlara itikâdî bir çözüm bulma yoluna giderek ön plana çıktıkları görülmektedir.⁵⁹

2.1. Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışını Etkileyen Sebepler

Mu'tezile'nin ortaya çıkışını tek bir sebebe bağlamak doğru değildir. Hz. Peygamber'in vefat etmesinden sonra, başta siyasi olaylar olmak üzere Müslümanlar arasında meydana gelen çeşitli olaylar, fetih hareketleri neticesinde ortaya çıkan yabancı din ve kültürlerin etkisi, farklı coğrafya ve kültürlerdeki felsefî akım ve düşünceler, bunlara karşı İslâm Dinini savunma psikolojisi, tercüme faaliyetleri ve felsefî akımlar⁶⁰ bu ekolün ortaya çıkışını etkilemiştir.

2.1.1. Yaşanan Siyasi Olaylar

Hiz. Peygamber'in vefatı sonrasında devlet yönetiminde yerini kimin alacağı sorunu, Hiz. Ebû Bekir'in Hiz. Ömer'i halife olarak tayin etmesi, Hiz. Ömer'in kendinden sonra halife seçimi için şûra oluşturması gibi siyasi uygulamalar toplumun genelini temsil edemediğinden Müslüman tarihindeki bu tartışmalara bağlı olarak ihtilaflar oluşmuş⁶¹ ve Hiz. Osman'ın isyancılar tarafından şehit edilmesiyle olaylar

⁵⁸ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM. Yayınları, İstanbul 2010, s. 229, 230.

⁵⁹ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 143-145; Karagöz, *"Mu'tezile"*, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 451.

⁶⁰ Fethi Kerim Kazanç, *"Mu'tezile"*, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Bilay Yayınları, Ankara 2021, s. 171-175.

⁶¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 40.

farklı bir boyut kazanmıştır.⁶² Özellikle Hz. Ali döneminde Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı sonucunda oluşan Hâricîler'in çeşitli isyanları neticesinde birçok Müslüman'ın yine Müslümanlar'ca öldürülmesi Müslümanlar arasındaki ayrışmaları ve teolojik tartışmaları alevlendirmiştir.⁶³

2.1.2. Yabancı Din ve Kùltürlerin Etkileri

Yapılan fetih uygulamaları ile devletin sınırlarının genişlemesiyle yeni yerlerde Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudi Dinleri ile Mecusilik, Sâbiîlik, Zerdüştlük ve Seneviyye gibi düşünce ve batıl inançlarla karşılaşmışlardır. Bazen bunların etkisinde kalmışlar bazen de buralarda yaşayıp yeni Müslüman olanlar bir takım eski inanç ve düşüncelerinin etkisinde kalmaya devam etmişler ve bu durum zamanla diğer Müslümanlar'ın inançlarını da etkiler hale gelmiştir. Müslümanlar özellikle Ehl-i Kitaba ait bazı düşüncelerin tesiri altında kalmışlardır.⁶⁴

İlk dönem Müslüman düşünürleri Allah'ın sıfatları hakkında yorumla gitmekten çekinmişlerdir. Önceleri konuşulması dahi hoş karşılanmayan ve olduğu gibi kabul edilen Allah'ın eli, yüzü gibi bazı teolojik meselelerle ilgili zamanla farklı dine mensup kişiler ile Müslümanlar arasında münazaralar bile düzenlenir olmuştur. Bütün bunlar Müslümanlar'ı etkilemeye başlayınca İslâm İnançını savunmanın ve yabancı din ve inançlara cevap vermenin gerekliliğini Mu'tezile bilginleri fark etmiş, bu uğurda mücadele etmiş ve çeşitli eserler yazmışlardır.⁶⁵

2.1.3. Tercüme ve Felsefî Fikirlerin Etkileri

Müslüman Devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte Müslümanlar buralardaki felsefî fikirlerin etkisi altında kalmışlardır.⁶⁶ Bu fikirlerin anlaşılabilmesi ve İslâm Dinini savunulabilmek adına karşı tarafın metot ve usullerini öğrenmek için

⁶² Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 32.

⁶³ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992, s. 41, 42; Abdulhamit Sinanoğlu, *İslam Toplumundaki İlk Tartışmalar ve Kelam İlminin Doğuşu*, *Kelam Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Bilay Yayınları, Ankara 2021, s. 35, 36.

⁶⁴ Talat Koçyiğit, *Hadîşçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara 1989, s. 71.

⁶⁵ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 35- 43.

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul 1997, s. 40, 41.

felsefî akım ve düşüncelerin tercüme edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Özellikle Emevîler Döneminde bu konuda yakından ilgilenilmiştir. Yunanca, Süryanice ve Behleviceden pek çok eser Arapçaya tercüme edilmiştir.⁶⁷ Tercüme faaliyetleri Abbasîler döneminde büyük bir artış kazanmıştır. Bu eserlerden elde edilen fikirlerle yabancı akımlara karşı İslâm İnancı savunulmuştur. Bu gerçekleştirilirken Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 252/866), Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan el-Farabî (ö. 339/950) ve Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdullâh b. Alî İbni Sina (ö. 428/1036) gibi bilginler Mu'tezilî'ye uygun çözümler üretmeye çalışmışlardır.

2.2. Mu'tezile Ekolleri

Mu'tezile kelimesi kök itibariyle i'tizal sözcüğünden gelmektedir. İ'tizal sözlükte ayrılmak, terk etmek, uzaklaşmak gibi anlamlara gelir.⁶⁸ Mu'tezile ayrılanlar, uzaklaşanlar demektir.⁶⁹ Bu adın ilk defa kim tarafından ve kimler için kullanıldığı ile ilgili farklı görüşler bulunmakta olup bunlar kısaca şu şekildedir:

- 1- Hz. Ali ile Muâviye arasında gerçekleşen çeşitli olaylarda Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb (ö. 73/693), Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663), Üsâme b. Zeyd b. Hârise el-Kelbî (ö. 54/674), Suheyb b. Sinan b. Mâlik er-Rûmî (ö. 38/659) ve Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk el-Hazrecî en-Neccârî (ö. 45/665 [?]) gibi sahâbîlere tarafsız kaldıkları için bu isim verilmiştir.
- 2- Mezhep mensupları kendilerine takılan lakapları reddettikleri halde adalet ve tevhide sınımsız bağlı kalanlara özel isim olması için bizzat kendileri bu ismi kullanmışlardır.⁷⁰

⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1948, s. 64-102; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 75, 76.

⁶⁸ Muhammed b. Yakub Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, el-Matbaatu'l-Mısriyye, Kahire, 1935, c. 4, s. 15; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Lisâni'l-Arab, Beyrut 1970, c. 11, s. 440.

⁶⁹ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara 2014, s. 18.

⁷⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 137, 138.

3- Dinin ana gövdesinden ayrılanlar anlamındaki bu isim mensuplarını yermek için rakipleri tarafından kullanılmıştır.⁷¹

Mu'tezile ismi dışında bu mezhebin mensupları kendi fiillerinin yaratıcısı olarak kulu kabul ettiklerinden dolayı Kaderiyye,⁷² büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kişinin affedilmeyeceği görüşünü ileri sürdükleri için Vaîdiyye, eğer akıl ile nassın çatışması halinde akıl tercih edilmeli diyen Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46)'ın tesiri altında kaldıkları için de Cehmiyye gibi isimlerle de anılmışlardır.

Mu'tezile mensupları, kendileri hakkındaki isimlendirmeye ilgili oluşan olumsuz yargıyı kırmak için şerden, bid'attan, fitneden yüz çevirip ayrılanlar anlamında Mu'tezile ismini olumlu anlama çevirerek kullanmışlardır.⁷³ Ayrıca kendileri "Ehlü'l-adl ve't-tevhid veya el-Adliyye",⁷⁴ "Ehl-i Hak", "Fırka-i Nâciye", Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'dan dolayı "Vâsiliyye" gibi isimleri de kullanmışlardır.⁷⁵ Bağdadî, Mu'tezile'nin Vâsiliyye, Amraviyye, Huzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, Bişriyye, Muammeriyye, Hişâmiyye, Caferiyye, Murdâriyye, İskâfiyye, Sumâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtıyye, Şahhâmiyye, Cubbâiyye, Ka'biyye ve Behşemiyye adında birçok fırkaya ayrılmaları sebebiyle bu isimlerle de anıldıklarından söz etmiştir.⁷⁶

Tarih boyunca mezhep mensupları kendileri için olumlu isimler kullanmalarına karşın, mensuplarını kötölemek için karşıt görüşte olanlar olumsuz anlamdaki isimleri kullanmışlardır.⁷⁷

Mu'tezile Mezhebi, Emevîler'in ilk döneminde ortaya çıkmış, en parlak dönemini Abbasîler zamanında özellikle de Ebû Ca'fer Abdullâh el-Me'mûn (ö.

⁷¹ Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 93; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 11-13.

⁷² Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 83.

⁷³ Çağfer Karadaş, *"Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci"*, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi* 3/3, Yediveren Kitap Yayınevi, Konya 2003, s. 17, 18; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilîzmin İktidar Tecrübesi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 27-30.

⁷⁴ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s. 59.

⁷⁵ Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, c. 2, s. 232.

⁷⁶ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 52.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 137, 138.

⁷⁷ Hüseyin Maraz, *Vâsıl Bin Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu*, Otto Yayınları, Ankara 2019, s. 23, 24.

218/833), Ebû İshak el-Mu'tasım-Billah (ö. 227/842) ve Ebû Ca'fer el-Vâsık-Billâh (ö. 232/847)'ın halifelik dönemlerinde yaşamış;⁷⁸ sünî kelâm algısının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Mezhep, akli esas alan ve akli, nakli anlamada hakem olarak gören bir anlayışa sahiptir. Müslüman tarihinde Mu'tezile'nin dinî ve siyasi konularda belirgin bir etkisi olmuştur.

Mezhebin ortaya çıkışı Müslüman düşüncesinde genel kabul gören şöyle bir hadiseye dayandırılmaktadır:

“Bir gün Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) yanına biri gelerek, ‘Ey imam günümüzde Mürtekib-i Kebîreyi tekfir edenler bulunmaktadır. Onlara göre Mürtekib-i Kebîre dinden çıkmaktadır, o kimseler Hâricîler’dir. İlerleyen zamanlarda Mürtekib-i Kebîrenin dünya ve ahiretteki durumunu Allah’a havale edenler ortaya çıkmıştır, bunlar Mürcie’dir. Onlar açısından amel imanın bir parçası olmadığından büyük günah işlemek kişinin imanına zarar vermez. Bu kimseler: ‘Salih amel işleyen ancak iman etmediği gerekçesiyle bu amelinin ona fayda vermediği kimse gibi; günah işleyen ancak iman ettiği gerekçesiyle bu günahın o kimsenin imanına hiçbir zararı olmaz.’ şeklinde düşünceleri bulunmaktadır.⁷⁹ Böyle bir durumda biz Mürtekib-i Kebîrenin itikâdî durumu ile ilgili nasıl bir değerlendirmede bulunalım?’ diye sormuş. Bu soruya Hasan Basrî cevap vermeden önce bir süre düşünceye dalmıştır. Hocasının bu sükûtu karşısında dayanamayan öğrencisi Vâsıl b. Atâ; ‘Bu konuda benim şöyle bir düşüncem bulunmaktadır: Mürtekib-i Kebîrenin mümin veya kâfir olduğunu biz bilemeyiz, böyle kimseler mü'min ve kâfir olmadıklarından ikisi arasında bir yerdedir.’ diyerek hocasının yanından ayrılmıştır. Vâsıl b. Atâ'nın sözlerine bazı arkadaşları da katılarak ona tabi olmuşlar ve farklı bir grup oluşturmuşlardır. Bu yaşananlar üzerine Hasan Basrî ‘Vâsıl ve arkadaşları bizden ayrıldı.’ diyerek Mu'tezile isminin temelini oluşturan sözleri söylemiştir.”⁸⁰

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 18.

⁷⁹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, ter. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022, c. 3, s. 800.

⁸⁰ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ter. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 60; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. 3, s. 746-748.

Vâsıl b. Atâ'nın hocası Hasan Basrî'den ayrılmasıyla Mu'tezile Mezhebi Basra'da doğmuş ve burada gelişmiştir. Daha sonraları Bîşr b. Mu'temir (ö.210/825) tarafından bu mezhep Bağdat'ta devam ettirilmiştir. Böylece Abbasîler döneminde Basra ve Bağdat olmak üzere mezhebin iki önemli merkezi oluşmuştur. Bu iki ekol arasında mezhebin omurgasını oluşturan beş esas (Usûlü'l-Hamse) noktasında fikir birlikteliği olmasına rağmen diğer görüşlerinde farklılıklar bulunmaktadır.⁸¹ Bunların başında Basra Okulunun Abbasî yanlısı tutum ve görüşleri sürmesi, Bağdat Okulunun ise Hz. Ali ve Oğullarını desteklemesi gelmektedir.⁸² Bunun dışında Bağdat Okulu Yunan Felsefesinden daha fazla etkilenmiştir. Ayrıca Bağdat Okulu siyasetle, Basra Okulu ise ilimle daha yakından ilgilenmiştir.⁸³ Basra ve Bağdat Okullarında pek çok düşünür yetişmiş olup görüşleri kısaca şu şekildedir:

2.2.1. Basra Okulu

Basra Okulunun ilk temsilcisi aynı zaman da mezhebin kurucusu ve İslâm'da Nazarî Kelâm ilmini başlatan Vâsıl b. Atâ'dır.⁸⁴ O, 80/699 yılında Medine'de doğmuş ve 131/749 tarihinde Basra'da vefat etmiştir. Çok zeki, bilgili ve hatip özelliği sayesinde İslâm Dinine saldıran kimselerle münakaşalar yaparak İslâm'ı savunmuştur.⁸⁵

Usûlü'l-Hamse'yi sistemli halde eserinde ilk defa işleyen kimse Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50?)'tir.⁸⁶ Bu yüzden o Mu'tezile'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca o, âlemin hâdis olduğunu savunan ilk bilgidir. Çok başarılı bir münazaracı olduğundan Me'mûn zamanındaki ilmî münazaralarda en çok itibar gören kimselerden olmuştur. Onun vesilesiyle üç binden fazla insanın hidayete erdiğini Kâdî Abdülcebâr bildirmektedir. Allâf'ın kendisinden sonraki Mu'tezilileri

⁸¹ Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, s. 233.

⁸² Aydın, "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Maarife Dergisi* 3, Konya 2003, s. 47, 48.

⁸³ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Kelam Ders Notları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1998, s. 31.

⁸⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 85.

⁸⁵ Selim Özarslan, "Mu'tezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, Sivas 2003, s. 162-164.

⁸⁶ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 135, 136.

etkileyen elliye yakın eseri bulunmaktadır. Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816), Sümâme b. el-Eşres (ö. 213/828), Ebû İshâk İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/845), Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51 [?]), Ali el-Esvâri (ö. 240/854) ve Ebû Ya'kub eş-Şahhâm (ö. 270/883 [?]) gibi öğrenciler de yetiştirmiş⁸⁷ olup bunlar arasında en meşhur olanı en-Nazzâm'dır.

Nazzâm hayatının ilk bölümünü Basra'da geçirmiş Abbasî halifesi Me'mûn'un davet etmesiyle Bağdat'a giderek zamanla hem yöneticileri hem de Ebû Osmân el-Câhiz (ö.255/869), Ali el-Esvâri, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (ö. 300/913 [?]) gibi Basra ve Bağdat Mu'tezililerini etkilemeyi başarmıştır.⁸⁸ Ayrıca O, atomun sonsuza kadar bölünebileceğini savunmuştur.⁸⁹

Basra ekolünün önde gelenlerinden birisi de Arap Edebiyatının en büyük ustalarından olan⁹⁰ ve yazdığı eserlerle halifelerin takdirini kazanan Câhiz'dir. Önceleri Basra'da yaşamış daha sonra Bağdat'a gitmiş, imâmet ile ilgili yazdığı risale üzerine halife Me'mûn tarafından saraya davet edilerek kendisine bazı görevler teklif edilmesine rağmen bunları kabul etmemiştir. Arap Edebiyatında en çok eseri olanlardan birisi de Câhiz'dir.⁹¹ O, Allah'ın varlığı ile ilgili bilgilerin insanda doğuştan var olduğunu, fiilleri gerçekleştirmeden önce gerekli olan gücün kula verildiğini savunmuştur.⁹²

Basra Okulunun önemli temsilcilerinden birisi de Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî (ö. 321/933)'nin hocası olan Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916)'dir. Ona göre herkes akıl yürüterek Allah'ın varlığını akli ile bulmakla görevlidir. Allah'ın sıfatları zatından ayrı değildir.⁹³ O, insanın fiillerini işlerken özgür olmalarından dolayı fiillerinin faillerinin de bizzat kendileri olduklarını ve Allah'ın ahirette gözle görülemeyeceğini savunmuştur.⁹⁴

⁸⁷ Metin Yurdagür, "*Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kâdî Abdülcebbar Hayatı ve Eserleri*", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, İstanbul 1986, s. 330.

⁸⁸ İlyas Çelebi, "*Nazzâm*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, s. 466-469.

⁸⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 448; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 96.

⁹⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 76.

⁹¹ Ramazan Şeşen, "*Câhiz*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 20-24.

⁹² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 21-23.

⁹³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 210.

⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 79.

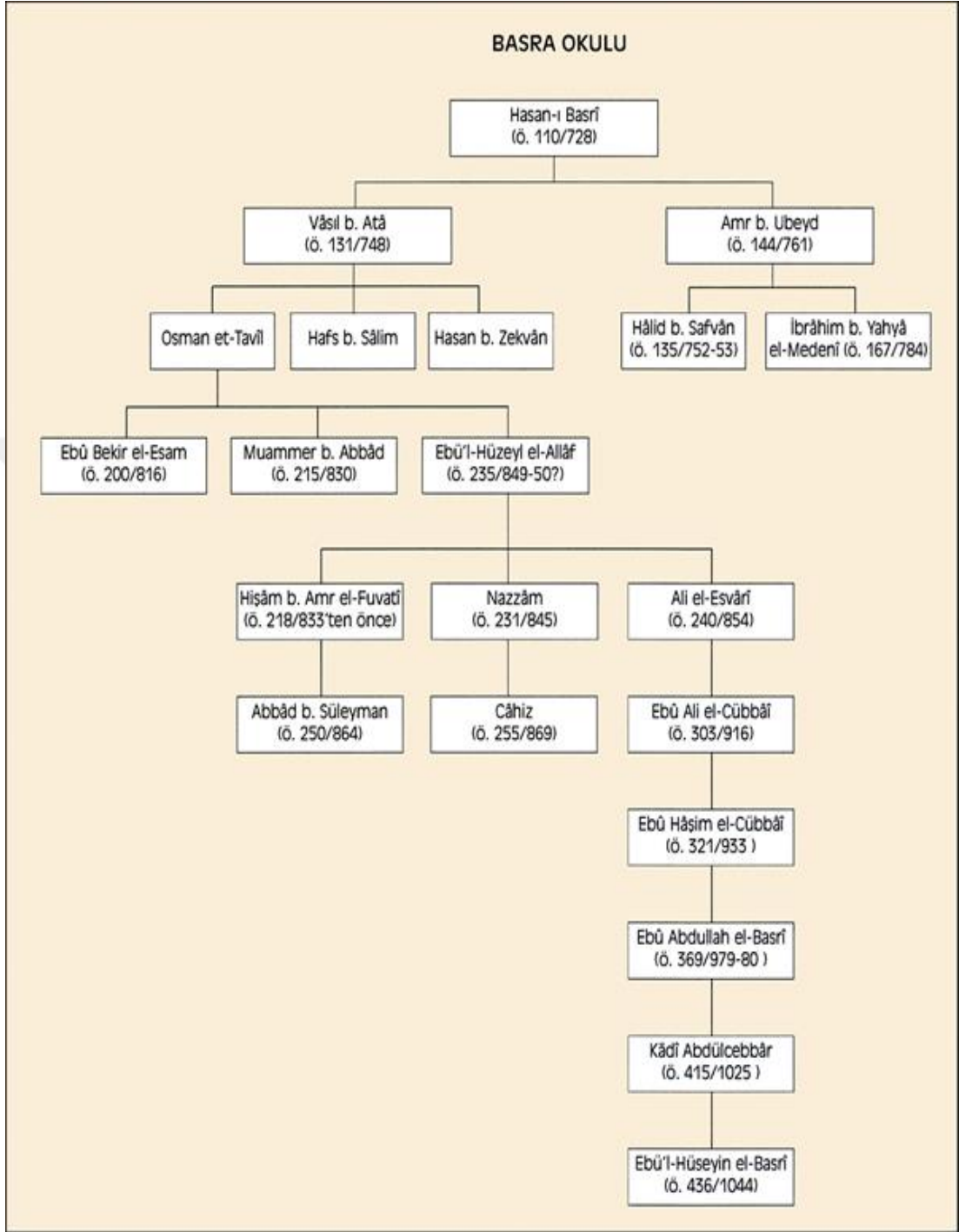
Ebû Hâşim el-Cübbâî de Basra Okulunun temsilcileri arasında bulunmaktadır. Kelâm ilmini babası Ebû Ali el-Cübbâî'den öğrenmiştir. Allah'ın sıfatları ile ilgili 'ahvâl teorisi'ni ileri sürmüştür.⁹⁵ Ayrıca O, bir günahın affedilebilmesi için tüm günahlardan tövbe edilmesinin şart olduğunu savunmuştur.⁹⁶

Basra Okulunun son dönem en önemli temsilcilerinden birisi de Kâdî Abdülcebâr'dır. Basra'da bir süre eğitim aldıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. O, kendisinden önceki Mu'tezilî bilginlerin görüşlerini derlemiştir. Bu seçimlerde Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşlerinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. O, düşüncelerinin şekillenmesinde Ebû Hâşim el-Cübbâî'den çok etkilenmiştir. Kâdî Abdülcebâr'ın kırka yakın öğrencisinin olduğu bildirilmektedir.⁹⁷

⁹⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 21.

⁹⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 138.

⁹⁷ Metin Yurdagür, "*Ebu'l-Huzeyl el-Allâf*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 330-332.

Şekil- 1: Basra Okulu Bilginleri ve Öğrencileri.⁹⁸

⁹⁸ İlyas Çelebi, “*Mu'tezile*”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2020, c. 31, s. 393.

2.2.2. Bağdat Okulu

Bağdat Okulunun ilk temsilcisi ve kurucusu Bîşr b. Mu'temir'dir. Onun Arap Edebiyatı ve kelâm ile ilgili birçok eseri bulunmaktadır. O, insanın yapmış olduğu bir takım fiiller neticesinde yeni bir takım durumların ortaya çıktığını ve insanın oluşan bu yeni durumdan da sorumlu olduğunu savunmuş, bunu da 'tevlîd/tevellüd teorisi' ile ifade etmiştir.⁹⁹ Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809)'in veziri ile irtibat kurarak görüşlerini saray çevresinde kabul ettirmiştir. En meşhur öğrencileri Sümâme b. el-Eşres, Ebû Mûsa el-Murdâr (ö. 226/841) ve Ahmed b. Ebû Duâd (ö. 240/854)'tır.¹⁰⁰

Bîşr b. Mu'temir'in öğrencisi olan Ebû Mûsa el-Murdâr, Bağdat'ta Mu'tezilî düşüncenin yayılmasını sağlamıştır. Basra Okulu bilginleriyle mücadele içinde olmuştur. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb bulunmakta olup ayrıca pek çok kişinin yetişmesinde de etkili olmuştur.¹⁰¹ Ayrıca o, Allah'ın görüleceğini söyleyenlerin, fiillerin yaratıcısı olarak Allah'ı kabul edenlerin ve Kur'ân'ın mahlûk olmadığını iddia eden kimselerin küfre girerek kâfir olduklarını savunmuştur.¹⁰² Kur'ân'ın yaratılmış olduğu anlayışından yola çıkarak insanların Kur'ân'ın benzeri hatta daha da iyisini ortaya koyabileceğini iddia etmiştir.¹⁰³

Hârûn er-Reşîd döneminde Sümâme b. el-Eşres hapse atılmış, fakat daha sonraları hapisten çıkmış ve Me'mûn zamanında danışmanlık yaparken muhaliflere karşı halifeyi kışkırtmıştır. Onun hutbelerde Muâviye'ye lanet okunması noktasında halife üzerinde etkisinin olduğu kabul edilmektedir.¹⁰⁴

Bağdat Okulunun önde gelenlerinden birisi de Ahmed b. Ebû Duâd'tır. Onun Mu'tezile Mezhebinin yayılmasında katkısı olmuştur. Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde onlara yakın olarak Mihne Döneminin baş aktörü olmuştur. Kendisi ilmi yönünden ziyade siyasi yönüyle ön planda olmuştur. Ancak bu özelliğini daha

⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 70; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 324.

¹⁰⁰ Özarslan, "*Mu'tezile: Basra ve Bağdat Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri*", s. 171, 172.

¹⁰¹ Mustafa Öz, "*Murdâr*", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2020, c. 31, s. 205, 206.

¹⁰² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 73.

¹⁰³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 121.

¹⁰⁴ Muhammed Aruçi, "*Sümâme b. Eşres*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, s. 130, 131.

sonraları halife Ebü'l-Fazl el-Mütevekkil-Alellâh (ö. 247/861) zamanında kaybetmiştir.¹⁰⁵

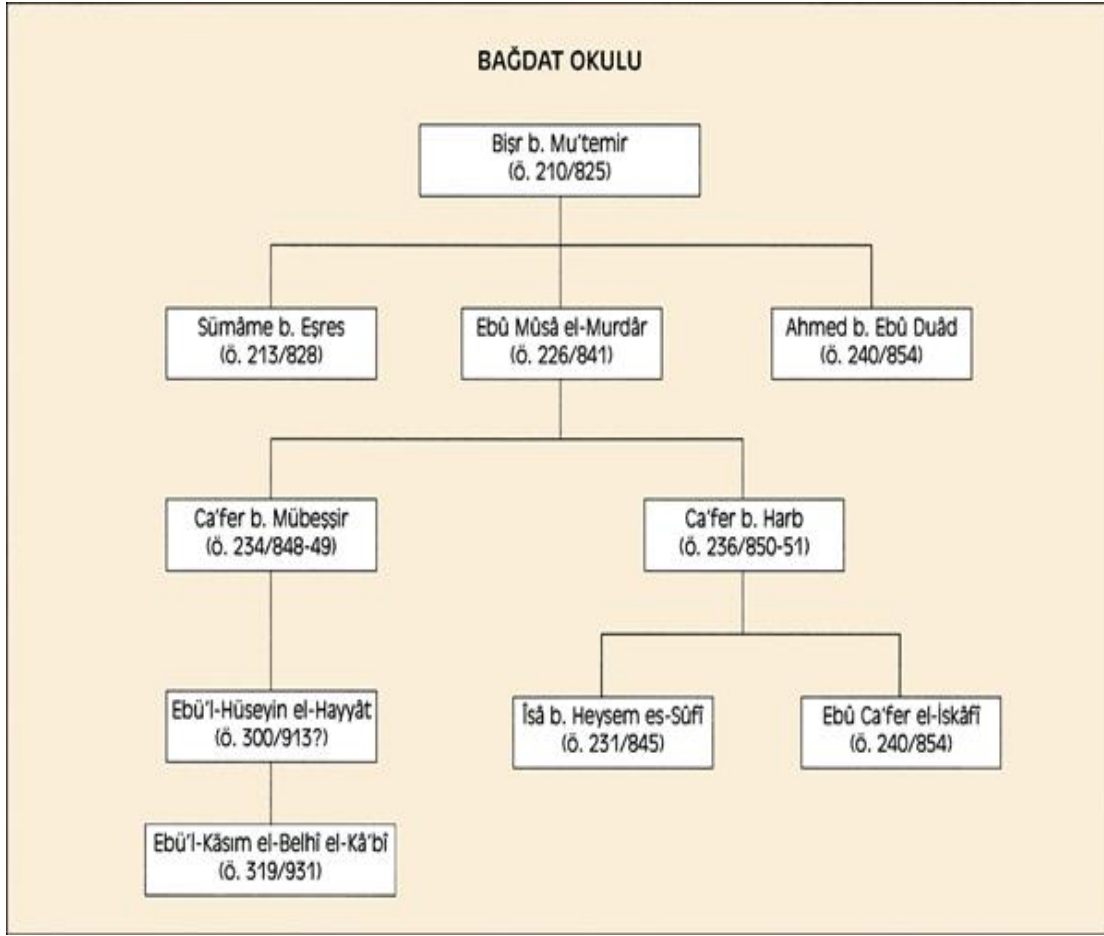
Bağdat Okulun önemli temsilcileri arasında el-Hayyât da bulunmaktadır. O, İsa b. Heysem es-Sûfî (ö. 231/845) ve Ahmed b. Hüseyin Ebû Mecâlid (Mehâlid) el-Bağdadî (ö. 240/854) gibi hocalardan dersler almıştır. Onun Kelâm ilminde yetişmesinde hocası Ebû Mecâlid'in önemli bir yeri bulunmaktadır. Mihne Sürecinin etkisiyle Mu'tezile'nin etkinliğini kaybettiği bir dönemde içerden ve dışarıdan gelen eleştirilere karşı Mu'tezile'yi savunduğu için önemi daha da artmıştır. Ayrıca O, Kitabu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ ibn Ravendî el-Mulhîd adlı kitabıyla ün kazanmış ve Mu'tezile'nin beş esasının bugünlere ulaşmasında katkısı olan bilginlerden olmuştur.¹⁰⁶

Tirmîz'de açtığı medrese ile önlenen bu okulun son dönem temsilcilerinden birisi de Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931)'dir. Tirmîz bölgesinde çok etkili olduğundan Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) onunla ilgili eserlerinde reddiyeler yazmıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 10.

¹⁰⁶ Şerafeddin Gölcük, *"Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât"*, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 17, s. 103-105.

¹⁰⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 25.

Şekil 2. Bağdat Okulu Bilginleri ve Öğrencileri.¹⁰⁸

2.3. Mu'tezile'nin Temel Prensipleri (Usûl-i Hamse)

Ortaya çıkışı ve gelişim seyri bu şekilde olan Mu'tezile Mezhebini diğerlerinden farklı kılan önemli faktörlerden biri de Usûl-i Hamse olarak adlandırılan beş temel inanç prensibidir.¹⁰⁹ Beş esas mezhebin omurgasını oluşturmaktadır. Usûl-i Hamse; 'et-Tevhid, el-Adl, el-Va'd ve'l-Vaid, el-Menzile Beyne'l Menzileteyn, el-Emir Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu Ani'l Münker'den oluşmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Çelebi, "Mu'tezile", s. 394.

¹⁰⁹ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 1, s. 85.

¹¹⁰ Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbgatullah Kaya, Çelik Yayınları, İstanbul 2011, s. 156; Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, s. 67; Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010, s. 4.

Mu'tezile'nin olaylara yaklaşım ve değerlendirmelerinde, ayrıca ortaya attıkları bütün fikirlerin temelinde beş ilke yer almaktadır. Bu ilkeler mutlak doğru kabul edildiklerinden Mu'tezile için adeta birer mihenk taşı mesabesinde olmuştur. Hatta Kur'an anlaşılmaya çalışılırken bile bu ilkelere göre hareket edilmiş, bunlar mutlak doğru kabul edildiğinden bu ilkelere uymayan ayetlerde te'vil yoluna başvurulmuştur.

Beş ilkenin arka boyutunda o zamanın toplumunun sosyal ve psikolojik etkilerini görmek mümkündür. Her ilke dolaylı olarak zamanın yönetimine başkaldırı özelliği taşımaktadır. Mezhep mensuplarının büyük çoğunluğu Mevâlî'den oluştuklarından bunların mevcut yönetim ve toplum tarafından dışlanmışlık ve ezilmişlik psikolojileri dinî düşünce yapılarında kendini göstermektedir.¹¹¹ Mu'tezilî olmak için beş esas mutlaka kabul edilmelidir. Kâdî Abdülcebâr, bunlara muhalefet eden kimselerin durumlarına göre ya kâfir ya fâsık ya da muhtî olacağını bildirmektedir.¹¹²

2.3.1. Tevhid

Tevhid, Allah'ın sadece kendisine ait sıfatlar ve bunlara ait hükümlerin belirlenmesi işidir.¹¹³ Tevhid, mezhebin omurgasını oluşturduğu için mezhep mensupları kendilerini 'Ehlü't-Tevhîd' olarak adlandırmışlardır.¹¹⁴ Mu'tezile'den önceki düşünürler Allah'ın sıfatları konusunda yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Ancak Müslümanlar'ın düşüncelerini etkileyen farklı kültürlere ait görüşler neticesinde bu konu hakkında Mu'tezilî bilginler fikir beyan etmek mecburiyetinde kalmışlardır. "Allah'ın sıfatları onun ne aynı ne de gayrisidir." diyen Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767) bu konuda ilk görüş beyan edenlerdendir.¹¹⁵

¹¹¹ Hüseyin Çelik, "*Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları*", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Adıyaman 2022, s. 73.

¹¹² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 30.

¹¹³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 321, 322.

¹¹⁴ Abdalbaki Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi*, Ahenk Yayınları, Van 2003, s. 107; Muhiddin Bağçeci, "*Ehl-i Tevhîd*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 531.

¹¹⁵ Ahmet Efendi Beyazizâde, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 44.

Allah ‘Hay’dir. Allah hem ezelde hem de ebette daima diridir. Eğer Allah’ın ezelde hay olmadığı savunulursa; sonradan hay olmuş olduğu, hadis sıfatıyla diri olduğu anlamına gelir ki bu da câiz değildir. Allah ebette de haydır ve bu sifata zatından dolayı sahip olup bu özelliğin O’ndan uzaklaşması mümkün değildir. Allah’ın ölüm vb. bir şekilde diri olmaktan (hay) uzaklaşması câiz olmaz.¹¹⁶

Allah, cisim değildir.¹¹⁷ Allah’ın hem ezelde hem de ebette cisim olmadığı ve olamayacağını ve cisim özelliklerinin olmasının câiz olmayacağını her müminin bilmesi gerekmektedir. Allah şu anda cisim olmadığı gibi hiçbir zaman O’nun cisim olması söz konusu değildir.¹¹⁸

Allah, mevcuttur.¹¹⁹ Allah hem ezelde hem ebette daima mevcut olup bu özelliğin ondan uzaklaşması câiz değildir. Eğer Allah ezelde mevcut olmayıp bu durum O’nda sonradan ortaya çıksaydı, bu defa da O’na bunu veren başka bir yaratıcıya Allah muhtaç olurdu. Bu ise câiz değildir. Allah zatından dolayı ebette de mevcut olup O’ndan bu özelliğin uzaklaşması da câiz değildir.¹²⁰

Allah, tektir.¹²¹ O’nun ortağı, dengi yoktur. Allah her şeyi işitir, görür, bilir. Allah’ın şekli, rengi, cismi bulanmamaktadır. Allah parçalara bölünmez, eksilip çoğalmaz. Allah’a mekân ve zaman isnat edilemez. Allah duyu organları ile algılanamaz, hayal edilen hiçbir şeye benzemez. O’nun varlığı kendindedir ve var olmak için herhangi bir şeye ihtiyacı yoktur.¹²²

Allah’ın boyutları, organları, yönleri yoktur. Allah dokunmaz, ayrılmaz ve mekânlara hulûl etmez.¹²³ O’na sınır çizilemez. Doğmamış ve doğrulmamıştır, ailesi yoktur. Hiçbir güç Allah’ın gücünü kuşatamaz ve O’nu musibetlere uğratamaz. O, eşya gibi olmayan bir şeydir. Sadece Allah tek başına kadîmdir.

¹¹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 270.

¹¹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 310.

¹¹⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 370.

¹¹⁹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 248.

¹²⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 292.

¹²¹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 576.

¹²² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 344.

¹²³ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 520.

O'ndan başka ilah yoktur. Mülkünde ortağı bulunmaz. Yarattıklarını örneksiz olarak yaratandır. O'nun için zorluk ve kolaylık söz konusu olamaz. O'na sevinç ve tatlar, sıkıntı ve elem erişmez.¹²⁴

Allah 'Ganî'dir. Allah hem ezelde hem de ebette ganîdir ve ganî olmaya da devam edecektir. Allah'ın herhangi bir şeye ihtiyaç duyarak ganîlikten uzaklaşması söz konusu olamaz. Bu durum ise ihtiyacı olmayan hay oluşundan kaynaklanmaktadır.¹²⁵

Ru'yeti ispat etmeye çalışmak; Allah'ın hudûs olduğu, yarattıklarına benzetilmesi ve söylediklerinde yalancı olduğu sonucuna götürür. Bu ise câiz değildir. Allah cisim özelliklerinden uzaktır.¹²⁶ Allah muhdes olmadığından zatında ziyade ve noksanlık bulunmamaktadır. Şayet Allah'a ihtiyaç câiz olsaydı, verdiği hükümlerinde haksızlık yapması ve haberlerinde de yalancı olması durumları O'na câiz olurdu. Ama Allah bütün bu nitelemelerden uzaktır. Allah'ın görülebileceğini kabul etmek, bütün bu durumları ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla Ru'yetullah'ın gerçekleşmesi mümkün değildir.¹²⁷

Allah, araz değildir.¹²⁸ Allah'ın ezelde veya ebette araz olduğunu ve araz olacağını savunmak ve bu şekilde O'nu nitelemek câiz değildir. Allah şimdi araz olmadığı gibi hiçbir zaman da araz değildir. O'nun herhangi bir zaman diliminde araz olması câiz değildir.¹²⁹

Kadîm olan sadece Allah olup diğer varlıklar muhdestir. Allah'a kadîm sıfatı dışında başka sıfatlar izafe edilemez. Şayet edilirse Allah dışında birçok kadîm varlığın olduğu kabul edilmiş olunur, böyle bir durum Allah'ın vahdaniyeti gerçeğine tezatlık oluşturmaktadır. Allah'ın sıfatları yaratılanlarınkine benzememektedir. Âlemdaki tüm varlıklar belli sebep ve gayeler için yaratılmışlardır. Bunu idrak ettikçe Allah'ı tanımak kolaylaşmaktadır. Kişiye vacip

¹²⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 236.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 348; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 332.

¹²⁶ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 518.

¹²⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 338; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 444.

¹²⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 374.

¹²⁹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 516.

olan ilk görev Allah'ı tanımak olduğundan bunun için âlemin de tanınması gerekmektedir. Bu sebepten dolayı Mu'tezile hudûs delilini kullanmıştır.¹³⁰

Mu'tezile Mezhebinde akıl merkeze alındığından Allah'ın sıfatları konusunda da akılcı bir yaklaşım sergilenmiştir. Mu'tezilî bilginler Kitap ve Sünnette geçmekte olan 'Allah'ın eli', 'Allah'ın yüzü', 'Allah'ın hareket etmesi', 'Allah'ın gülmesi' gibi ifadeleri tevhid ilkesi gereği mecazi manalarıyla anlamlandırmaya çalışmışlardır. Çünkü Allah, bütün hâdislikten münehzehtir. Mu'tezile açısından Allah'ın kelâm sıfatı olmadığından Kur'an hâdistir, kadîm değildir.¹³¹ Bir şeyin gözle görülebilmesi için cisim ve yön özelliklerinin olması gerektiğinden, Allah'ın da bütün hâdis vasıflardan uzak olmasından ve tevhid ilkesi gereğinden dolayı Ru'yetullah'ın gerçekleşmesini mümkün değildir.¹³² "Gözler Allah'ı idrak edemez, Allah gözleri idrak eder."¹³³ ayeti bu düşünceye delil hükmündedir.

Tevhid ilkesini kabul etmeyip buna karşı çıkan, Allah ile ilgili mutlaka kabul edilmesi gereken bir durumu inkâr eden ve bunu da ispat etmeye çalışan kimse kâfir olur.¹³⁴

2.3.2. Adalet

Mu'tezile açısından Allah'ın hasen fiilleri işleyip kabîh olanlardan da uzak olmasına adalet denir.¹³⁵ Adalet ilkesine çok önem vermelerinden dolayı tarihsel gelişim sürecinde 'Adliyye', 'Ehlü'l-Adl', 'Ashabu'l-Adl' ve 'Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd' gibi isimlerle mezhep mensupları anılmışlardır.¹³⁶ Adalet ilkesinin temelini Allah'ın her şeyi bu ilkeye göre gerçekleştirmesi oluşturmaktadır. Kader ve irade gibi konular doğrudan doğruya bu ilke ile ilgilidirler. Mu'tezile'ye göre

¹³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 152-154.

¹³¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 140.

¹³² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 84; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 82.

¹³³ En'âm 6/103.

¹³⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 390.

¹³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 8.

¹³⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmine Giriş*, Damla Yayınları, İstanbul 2013, s. 174.

Allah iyiliği isteyip meydana getirdiği için kötülüğü yaratmaz.¹³⁷

“Rabb’in kullarına zulmedici değildir.”, “Allah zerre miktarı zulmetmez.” ve “Rabbin hiç kimseye zulmetmez.”¹³⁸ ayetlerinde belirtildiği gibi Allah kendinden zulmü nefyederek övünmüştür. Allah cahil ve muhtaç olmadığından O’nun kabîh iş yapması söz konusu değildir. Çünkü O’na cehalet ve ihtiyaç isnat etmek câiz değildir. Bu sebeple O, hiçbir zaman kabîhi tercih etmez. Şayet Allah’ın bazen kötü şeyler yapması câiz olsaydı, diğer kötülükleri de yapması câiz olurdu. Bu durum bizi O’nun zalim ve yalancı olabileceği sonucuna götürür. Böyle olunca da Allah’ın ne emir ve yasaklarında ne de va’d ve va’îdinde hiçbir şeye güven kalmaz. Bu sonuç da bizi ‘Firavunların günahları ile peygamberleri cezalandırması, peygamberlerin sevaplarıyla da firavunları ödüllendirmesi câiz olur.’ sonucuna götürür ki bu durum Allah’a karşı en büyük kötülüklerdendir.¹³⁹

Teklif, faydalı olanı alma ve zararı ortadan kaldırmak adına yapılıp yapılmayacak olanlar noktasında muhatap kişinin bilgilendirilmesi işidir. Bu konuda mükellef kişiye gelecek zorlukların cebir noktasında olmaması gerekmektedir. Aksi takdirde teklif için sınır ihlâl edilmiş olur. Delillerin ortaya konulması ile mümkün olan bilgilendirme ve zaruri bilginin yaratılması sadece Allah için câiz ve mümkündür. Allah’tan başka gerçek anlamda hiçbir kimse teklif sahibi (yükümlü kılan) değildir.

Allah’ın yaratıp yaşatmasında, güç, kudret ve akıl vermesinde; kötü olan şeylere karşı istek ve iyi olanlara da isteksizlik duyma özelliğinin insanın fitratına yerleştirmesinde mutlaka bir gayesi vardır. Şayet Allah’ın gayesi kötülüğe teşvik olsaydı bu durumda teklif câiz olmazdı. Zira kötü olan şeylere teşvik etmek de kötüdür ve kötü olan bir şeyi Allah’ın yapması mümkün değildir. Bu durum Allah’ın maksadının teklif olması ve bu teklifle de başka şeyle ulaşılması mümkün olmayan bir dereceye insanları yükseltmesi sonucunu ortaya koymaktadır.¹⁴⁰

¹³⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l- Usûli’l Hamse*, c. 1, s. 214.

¹³⁸ Fussilet 41/46; Nisâ 4/40; Kehf 18/49.

¹³⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l Usuli’l-Hamse*, c. 2, s. 30-34; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 492.

¹⁴⁰ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 712; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l Usuli’l-Hamse*, c. 2, s. 338-340.

Adalet, Allah'ın kullarını sevap, fayda gibi şeyleri terk ederek çirkin işle kulluğa çağırması ve tüm işlerini adalet ve hikmete göre yapmasıdır.¹⁴¹ İnsanların işledikleri kötü olarak nitelendirilen şeylerin Allah tarafından yaratılması söz konusu değildir. Bunların Allah tarafından yaratıldığını söylemek O'na zulüm ve haksızlık isnat etmek anlamına gelmektedir. Allah kâfir kimseyi küfre zorlamadığı gibi kötü şeyler yapılmasını dahi irade etmez.¹⁴² Bazı Mu'tezilî düşünürlere göre Allah'ın iyi olan şeyleri yaratması (aslah) zorunludur.¹⁴³

Herhangi bir fiili gerçekleştirme kudreti Allah'a değil, kula aittir. Kudret insanlara önceden verilmiş olup insan özgür iradesini kullanarak istediğini yapmakta olduğundan insanın fiillerini Allah yaratmamaktadır. Şayet bu fiilleri Allah'ın yarattığı ifade edilirse o zaman fail insan değil Allah olmaktadır. Bu şekilde failin Allah olduğu bir durumda insanın hesaba çekilip cezalandırılması zulümdür. Zira O, kullarına hiçbir zaman haksızlık yapmaz. Allah âdildir.¹⁴⁴

İnsanın fiillerinde hür iradeye sahip olduğunu savunan Mu'tezilî bilginlerden birisi de Vâsıl b. Atâ'dır. Ona göre Allah adil olduğu için kullarını fiillerinde özgür bırakması gerekmektedir. Bunun aksini söylemek Allah'a kötülük ve zulüm isnat etmek olup Allah bundan münezzehtir. İnsan Allah'ın kendisine bahsettiği özgür irade ile eylemlerini gerçekleştirdiği için kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Allah insana kudret vermekte insan da bununla ve kendi iradesiyle eylemlerini gerçekleştirmektedir.¹⁴⁵ Allah kullarını yapamayacakları şeyler ile sorumlu tutmaz. Allah insanı ancak gücünün yettikleri ile sorumlu tutmaktadır.¹⁴⁶ Allah âdildir ve kullarına zulmetmez. İradesi olmayan kimseyi sorumlu tutmaz.

Allah'ın insanlara bir işi gerçekleştirme gücü vermesi neticesinde, insan

¹⁴¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 15.

¹⁴² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 252.

¹⁴³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 33; Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere-Sistematik Kelâm ve Güncel İnanç Sorunları*, Klm Yayınları, İstanbul 2014, s. 169, 170.

¹⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 248-250.

¹⁴⁵ Hüseyin Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı", s. 80.

¹⁴⁶ Kemal Işık, "Mu'tezilenin Kurucusu Vâsıl ibn Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, Ankara 1981, s. 356.

davranışlarını yaparken özgür olup bunları bizzat kendisi yapmaktadır.¹⁴⁷ Aksi takdirde özgür olmadan yapılan davranışların zorunlu olarak yapılmaları nedeniyle eylemlerin sonucunda ödül ve cezadan söz etmek anlamsız olmaktadır. Allah'ın özgür olmayan insanı sorumlu tutması insan için zulümdür. Herkes sadece kendi yaptıklarının karşılığını göreceğinden hiçbir kimse başka birinin işlediği günahtan dolayı cezalandırılmaz. Allah, evlatları şirk koştukları için böyle kimselerin anne ve babalarını; ebeveynleri şirk koştukları için de böylelerinin evlatları cezalandırmayacaktır.¹⁴⁸ Allah başkalarının işledikleri günahlar yüzünden kimseye azap etmeyecektir.¹⁴⁹

Adalet ilkesinin ayrıca siyasi yönü de bulunmaktadır. Özellikle Emevîler döneminde devlet eliyle gerçekleştirilen veya yöneticilerin yaptığı bazı olumsuz davranışları masum göstermek için kader inancına sığınarak sorumluluk Allah'a atılmıştır. Hakem Olayı ve sonrasında hilafeti saltana dönüştürmelerini masum göstermek için Muâviye "Allah'ın yardımının ulaştığı kimse kazanmış, yardım etmediği ise kaybetmiştir." fikrini ortaya atarak kader inancını kullanmıştır. İşte böyle bir dönemde Mu'tezile adalet ilkesine göre yöneticilerin de Allah katında yaptıklarından sorumlu olduklarını, onların da hesap vereceğini ve buna bağlı olarak kötülük yapan idarecilerin ahirette ceza göreceğini bu ilke ile ima etmiştir.¹⁵⁰

Cehmiyyeye göre rüzgârın savurduğu tüy misali insan da Allah'ın iradesine tabidir, anlayışı Müslümanlar'ın arasında kolaycılığa neden olduğundan kabul görmüş ve bu düşünce o devrin Müslümanlar'ını miskinliğe sevk etmiştir. Bu noktada Mu'tezile Mezhebinin adalet ilkesi, çalışıp çabalamanın dünya ve ahirette karşılığının olduğunu savunarak Müslümanlar'ı akli ve ilmi çalışmalar yapmaya sevk etmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, s. 255; Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 69.

¹⁴⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 284-294.

¹⁴⁹ Mustafa Kara, "*Kur'ân'da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri*", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34, Samsun 2013, s. 141-151.

¹⁵⁰ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 70.

¹⁵¹ Zübeyr Yetik, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 90.

Adalet ilkesine muhalefet edip Allah'ın zulüm yapması, yalan söylemesi, Allah'tan başkasının mucizeler yaratması, atalarının işledikleri yüzünden ahirette müşrik çocuklarının cezalandırılması gibi bütün kötülük ve çirkinlikleri Allah'a isnat eden kişiler kâfir olur.¹⁵²

2.3.3. El-Va'd ve'l-Va'îd

El-Va'd iyi işler yapanların ahirette ödüllendirilmesi, va'îd ise kötü şeyler yapanların cezalandırılması prensibine dayanmakta olup Müslüman tarihinde etkili olan Mürtekb-i Kebîrenin ahiretteki durumu ile ilgili farklı görüşlerin etkisine göre ileri sürülmüş bir ilkedir.¹⁵³ Bu başlık altında iman, küfür, sevap, fiske, tövbe, şefaati, kabir azabı, Mürtekb-i Kebîrenin ahiretteki durumu, iyiliklerin günahlara kefareti olması, kötülüklerin iyilikleri boşa çıkarması gibi konular ele alınmaktadır.¹⁵⁴

Ahirette iyi işler yapana mükâfat, kötü işler yapana da ceza verilmemesi Allah'ın adil olmasıyla bağdaşmadığından bu ilke, adalet ilkesinin zorunlu bir sonucudur. Şüphesiz “Allah hem va'dine hem de va'îdine de sâdıktır.”¹⁵⁵ Bu ilke gereği insan dünyada yaptığı iyi ve kötü davranışlarının karşılığını ahirette mutlaka göreceğinden dünyadayken davranışlarına dikkat etmek durumundadır.¹⁵⁶

“Allah'a ve Resûlüne isyan eden ve Allah'ın belirlediği sınırları aşan kimseyi Allah, içinde sürekli olarak kalacağı cehenneme atar.”¹⁵⁷ ayetinde âsiler için cehennem azabının olduğu ve onların orada devamlı olarak kalacakları vurgulamaktadır. Anılan ayette kâfir veya fâsık ayrımı yapılmaksızın âsi ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla âsi ismi bu ayette kâfir ve fâsık isimlerini kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Şayet bunlardan biri kastedilecek olsaydı ayette âsi ismi yerine o isim kullanılırdı.¹⁵⁸

Âsilerle ilgili şu iki durumdan birisi gerçekleşebilir: Allah âsi kimseyi dilerse

¹⁵² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 204.

¹⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 58.

¹⁵⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 335, 336.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/194.

¹⁵⁶ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, s. 71.

¹⁵⁷ Bakara, 2/228.

¹⁵⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 384; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 560.

affeder, dilemezse affetmez. Eğer Allah o kimseyi affetmezse, o kişi sürekli olarak cehennemde kalacaktır. Şayet affedecek olursa, bu defa da cennete girer veya girmez. Bununla ilgili olarak affedilmesine rağmen cennete girmeyecek olursa, bu uygun olmaz. Çünkü ahirette insanlar için ya cennet vardır ya da cehennem. Eğer bir kimse cehennemde değilse muhakkak cennettedir. Burada cennete ya sevaplandırma ya da lütuf yoluyla girme söz konusu olmaktadır. Hürî, çocuk ve delilerden başkasının lütuf yoluyla cennete girmesi mümkün değildir. Sevap bir kimsenin ta'zim ve ibadet yoluyla bizzat kendisinin kazandığı bir ödüldür. Sevabı kazanarak hak etmenin dışında sevaplandırılma yoluyla cennete girmek hasen olmadığı için câiz olmaz. Zira sevabı hak etmediği halde bir kimseyi ödüllendirmek kabîhtir. Zaten Allah da hiçbir zaman kabîh davranışı yapmaz.¹⁵⁹

Va'îdin umûmiliğinden dolayı cehennemden çıkma olmadığı için fâsik kimse ahirette sürekli olarak cehennemde kalacak ve orada azap görecektir. Çünkü bu konu ile ilgili ayetlere bakıldığında ebedîlik, hulûd vb. ifadeler kullanılmaktadır.¹⁶⁰

İman eden ancak büyük günah da işleyen bir kişi, ölmeye önce tövbe edecek olursa ahirette bağışlanacak, ancak tövbe etmeden ölecek olursa cehennemde ebedî olarak kalacaktır.¹⁶¹ Fakat bu durumda olan kimselerin azabının şiddeti kâfirlerin azabından daha hafif olacaktır.¹⁶² Küçük günah işleyen kimseler bağışlanacak, onlar cehenneme hiç girmeyecektir. Cehenneme giren de hiçbir zaman oradan çıkamayacak¹⁶³ olduğundan bu konuda şefaathet mümkün değildir. Peygamberimizin ümmetine şefaathet edeceği sabittir. Bu konuda Müslüman toplumunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Fakat şefaathet kimlere olacağı noktasında ihtilaf bulunmaktadır.¹⁶⁴

Mu'tezile açısından şefaathet ancak tövbe eden¹⁶⁵ ve cennetlik olan müminin

¹⁵⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Georges Chehata Anawati, el-Müessesetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme, Mısır 1962, c. 6/2, s. 237, 238.

¹⁶⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 574.

¹⁶¹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınları, İstanbul 1970, s. 177.

¹⁶² Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, (*el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*), çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 120.

¹⁶³ Ramazan Altıntaş, "*Sistemâtik Dönem Kelâm Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler*", *Kelâm el Kitâbi*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 93, 94.

¹⁶⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 291, 292.

¹⁶⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 604; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 664.

makamının arttırılmasında söz konusu olacaktır.¹⁶⁶ Onlar, tövbe etmeden ölen günahkâr ve cehennem ehli olan kimseler için şefaatin olmadığı ile ilgili “Kimsenin başka birisi için bir şey ödeyemediği, fidyenin kabul edilmediği, kimseye şefaatin fayda vermediği ve yardımın gelmediği bir günden sakının.”¹⁶⁷ ve “Zulmedenlerin dostu da şefaatchisi de yoktur.”¹⁶⁸ ayetlerini naklî delil olarak kullanmışlardır.

Mu'tezile, beş ilke çerçevesinde değerlendirdiğinden tövbe etmeden ölen günahkâr kimseler için şefaati kabul etmemiştir. Bu kimselerin cehennem azabından kurtulmaları için şefaati kabul etmek Allah'a noksanlık izafe ettiğinden ve ulûhiyyete O'na ortak olma durumuna sebep olduğundan tevhid ilkesine ters düşmektedir. Şefaatin kabul edilmesi ahirette Allah'ın dışındaki birisinin tasarrufta bulunacağı sonucunu doğurmaktadır. Bu ise mümkün değildir.¹⁶⁹ Şefaatin olması 'adalet' ilkesine terstir. Büyük günah sahibine şefaati verilmesi ve ödül hak etmeyen bir kimseye ödül verilmesi Allah'ın adaletine uygun olmaz. Günahkâr bir kimse günahından şefaati ile değil ancak samimi bir tövbe ile kurtulabilir. Adalet, ahirette herkesin hak ettiğini tam ve eksiksiz olarak görmesini gerektiren bir ilkedir.¹⁷⁰

Allah iyilik yapan kullarına ödül, kötülük yapanlara da ceza vereceği ile ilgili söz vermiş ve sözünden dönmesi de mümkün olmadığından şefaati, “el-Va'd ve'l-Va'id”e de uygun değildir.¹⁷¹ İman eden ancak büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen kimse “el Menzile beyne'l- Menzileteyn” ilkesi gereği cehennemde ebedî kalacağından böyle kimseler için şefaati söz konusu değildir.¹⁷²

Mu'tezile “Küfür ile beraber itaat sahibine fayda vermez. Aynı şekilde imanla birlikte de mâsiyet bir kimseye zarar veremez.” diyen Mürcie'yi eleştirerek bu dünyada yapılan her iyi ve kötü fiillerin mutlaka karşılığının görüleceğini; şayet

¹⁶⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 662.

¹⁶⁷ Bakara, 2/48.

¹⁶⁸ Mü'min, 40/18.

¹⁶⁹ Mehmet Taşdelen, “*Mu'tezile'de Şefaati Anlayışı*”, *Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10, Kilis 2015, s. 89.

¹⁷⁰ Orhan Aktepe, “*Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi*”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1, Ankara 2011, s. 164.

¹⁷¹ Taşdelen, “*Mu'tezile'de Şefaati Anlayışı*”, s. 88.

¹⁷² Çelik, “*Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları*”, s. 75-78.

Mürcie'nin savunduklarının doğru kabul edilmesi durumunda Allah'ın hem va'd hem de va'îdinin geçersiz olacağını savunmuştur.¹⁷³

El-Va'd ve'l-Va'îd ilkesine karşı çıkararak Allah'ın itaatkâr kullarına sevap vaad etmediğini, âsî olanlarına da cezâ ile tehditte bulunmadığını söyleyen kimse Hz. Peygamber'in bildirdiği dinin hükümlerinden olan ve herkesin inanması gereken bir durumu reddettiğinden dolayı kâfir olur. Bu durumdaki kimse "Allah hem va'd hem de va'îdde bulunmuştur, fakat va'îdden dönüşün bir lütuf olması sebebiyle Allah'ın va'îdinin aksine davranmasının O'na câiz olduğunu savunacak olursa bu defa da Allah'a kötü fiil (kabîh) isnat etmesi sebebiyle kâfir olur. Fakat böyle kimse Allah'ın va'd, va'îdde bulunduğunu, bunlardan dönmesinin câiz olmadığını ve Allah'ın va'îdinde açıklamadığı bazı şartlar veya istisnâlar olabileceğini savunduğu zaman da hatalı (muhtî') olur.

2.3.4. El-Menzile Beyne'l Menzileteyn

Mürtekib-i Kebîre, iki ismin arasındaki bir isim ve de iki hükmün arasında bir hüküm olduğundan el-Menzile Beyne'l Menzileteyn, esmâ ve ahkâm konuları ile bağlantılı bir konudur. Mu'tezile göre Mürtekib-i Kebîreye ne mümin denir ne de kâfir, ona ancak fâsık denir. Hüküm olarak da ona ne müminin ne de kâfirin hükmü uygulanır. Ona ancak üçüncü bir hüküm uygulanır ki bu husus "el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn" şeklinde adlandırılmıştır.¹⁷⁴ Mürtekib-i Kebîre için cenneti de cehennemi de cezbeden durumlar bulunmaktadır. Dolayısıyla böyle kimseler için ne müminin ne de kâfirin yeri onun yeridir. Onun yeri ancak ikisinin arasında bir yerdir.¹⁷⁵

Hâricîler, ameli imandan saydıklarından büyük günah işleyenin dinden çıkıp kâfir olduğunu ve yerinin de sürekli cehennem olduğunu savunmaktadır.¹⁷⁶ Mürcie, imanın amelden bağımsız olduğunu ve büyük günahların mümini dinden çıkarıp kâfir yapmadığını iddia etmekte ve böyle kimselerin cezasını çektikten sonra cennete

¹⁷³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 34.

¹⁷⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 212.

¹⁷⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 614; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 394.

¹⁷⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 146.

gireceğini belirtmektedir. Mu'tezile ise büyük günahın küfrü gerektirecek boyutta olmaması nedeniyle büyük günah sahibinin dinden çıkıp kâfir olamayacağını, amellerin imandan sayılması nedeniyle işlediği gûnahtan ötürü mümin de olamayacağını savunmakta ve böyle kimseler iman ve küfür arasında ortada olacağından Mu'tezile'ye göre fâsık olarak değerlendirilmelidirler. Fâsık olan kimse de eğer tövbe etmeden ölecek olursa ebedî olarak cehennem azabında kalacaktır.¹⁷⁷ Çünkü ahirette insanlar ya cennetlik ya da cehennemlik olacaklardır. Fâsık olan kimsenin cehennem ateşi hafifletilir.

Mu'tezile'ye göre mümin, medih ve tâzime layık kimsedir.¹⁷⁸ Kâfir ise, cehennem azabına uğrayacak olan; nikâh, miras ve Müslüman mezarlığına defnedilme gibi Müslüman olan kimselere ait bazı özel hükümlerden mahrum kalacak kimsedir. Kâfir kimse bu kötü durumlara Allah'ın kendisine bahşettiği nimetleri inkâr ettiği ve bunları ört bas etmeye çalıştığı için düşecektir. Kâfire uygulanan bu uygulamaların Mürtekib-i Kebîreye de uygulanması câiz olmaz.

Hiz. Ali, döneminde yaşanan olaylar neticesinde Mürtekib-i Kebîreyi öldürmeye kalkışmamış, onlara kâfir muamelesi yapmamış ve onları kâfir olarak isimlendirmemiştir.¹⁷⁹ Bu kimselerin kâfir olup olmadıkları Hiz. Ali'ye sorulduğunda: "Küfürden kaçtılar." demiş; onların Müslüman olup olmadıkları sorulunca da "Şayet Müslüman olsalardı, onlarla savaş yapmazdık. Önceden kardeşlerimizdi, şimdi ise bize başkaldırdılar." demiştir. Dolayısıyla Hiz. Ali Mürtekib-i Kebîreyi ne Müslüman ne de kâfir olarak isimlendirmiştir. Onları sadece âsi kimseler olarak isimlendirmiştir.¹⁸⁰

Mürtekib-i Kebîrenin kâfir olarak isimlendirilmesi câiz değildir. Ayrıca küfür manasına gelen farklı bir ismi de ona vermek câiz olmaz.¹⁸¹ Bu sebeple Mürtekib-i Kebîre Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî olarak da isimlendirilemez. Bu isimleri alan

¹⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l Hamse*, c. 2, s. 574; Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci", s. 19-26.

¹⁷⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 624.

¹⁷⁹ Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 124.

¹⁸⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 636; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 392.

¹⁸¹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 694.

kimseler için bazı özel hükümler uygulandığı için fâsık kimseye bu hükümlerden hiçbirisi uygulanamaz.¹⁸²

Büyük günah işleyen kimse ise yerilmeyi ve aşağılanmayı hak etmektedir. Hal böyle olunca farklı durumları olan böyle kimseler aynı kavram ile ifade edilemez. Böyle kimseler fâsık kimselerdir.¹⁸³ Fâsıklar bu dünyada mümin, ahirette ise kâfir muamelesi göreceklendir. Sevap bakımından diğer insanlarla peygamberler arasında fark olduğu gibi; ceza bakımından da cehennemde fâsık ile kâfir arasında fark olacaktır. Fâsık mümin olma özelliğini kaybettiğinden ona saygı, hürmet ve dostluk gösterilmez, fakat kâfir olmadığından da Müslüman mezarlığına gömülme, miras, nikâh vb. dünyadaki haklardan yoksun bırakılamaz.

Mürtekib-i Kebîre Hâricîler'e göre kâfir; Mürcie'ye göre, mümin ve Hasan el-Basrî'ye göre de münafıktır.¹⁸⁴ Vâsıl b. Atâ ise böyle kimseyi fâsık olarak niteleyerek bu görüşlerin ortasında bir yerde durmuş ve bu tutumu ile farklı fikirler arasında ortak bir nokta bulmayı amaçlamıştır.¹⁸⁵

Dinî hükümler konusunda Mu'tezile, ne Hâricîler gibi çok katı olmuş ne de Mürcie gibi hükümleri hafife almıştır. Mu'tezile, bu iki mezhep arasında orta yol, ortak nokta bulmaya çalışmıştır. Bu ilke gereği Hz. Ali ile Muâviye taraftarlarından biri mutlaka hata yapmıştır, ancak kimin hata yaptığının bilinmesi mümkün olmadığından Mu'tezile bu meselenin ahirete, Allah'a bırakılması gerektiğini savunmuştur. Böylece Mu'tezilî bilginler bu siyasi gruplar arasında orta yol bulmayı hedeflemişlerdir.¹⁸⁶

El-Menzile Beyne'l Menziletayn ilkesine karşı çıkıp Hz. Peygamber'in tebliği ve ümmetin uygulamalarının aksine "Mürtekib-i Kebîrenin dinî durumu Putperest ve Mecûsîlerin durumu gibidir." diyen kimse de kâfir olur. Şayet böyle kimse ümmetin genelinin kabul ettiği bir durumu inkâr ederek "Mürtekib-i Kebîrenin durumu müminlerin durumu gibi olur." diyecek olursa bu kez de fâsık olur.

¹⁸² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 638; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 396.

¹⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 426; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 620.

¹⁸⁴ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 722.

¹⁸⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 35.

¹⁸⁶ İlyas Çelebi, *"Mu'tezile"*, s. 396.

Şayet bu kimse “Mürtekb-i Kebîre mümin veya kâfir olarak isimlendirilemez, fakat yine de biz mümin olarak isimlendiriyoruz.” diyecek olursa bu kez de verdiği bu karardan dolayı hata etmiş (muhtî) olur.

2.3.5. El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker

Emir, yüksek makamda bulunan bir kimsenin alt makamda olandan bir şey yapmasını, nehiy de bir şey yapmamasını istemesidir. Mâruf güzellik, münker ise çirkinlik anlamlarına gelir.¹⁸⁷ ‘El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker’ ise iyiliği emretme ve kötülükten de vazgeçirme ile ilgili eylemler için kullanılmaktadır.¹⁸⁸

‘El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker’in vacip olması ilgili ümmet arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak bazı fırkaların içinde (İmâmiyye'nin küçük bir bölümü) bu konu ile ilgili muhalif düşünceleri olanlar bulunmaktadır. “Allah’a inandığımız, iyiliği emredip kötü olanları da nehyettiğiniz için insanlar için çıkarılan en hayırlı ümmet sizsiniz...”¹⁸⁹ ve “Ey oğulcağızım! Namazını kıl, iyilikle emret ve kötülükten sakındır.”¹⁹⁰ ayetleri “El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker’in vacip olduğunun nakli delillerindedir.

İyiliği emredip kötülüklerden sakındırmaktaki asıl gaye mâruf olanı yapıp münker olanı da terk etmektir.¹⁹¹ Eğer bu amacın kolay yolla gerçekleşme durumu varsa zor olana yönetmek ve onu yapmak câiz değildir. “Eğer Mümin olanlardan iki taraf birbirleri ile çarpışarlarda, onların aralarını bulunuz. Şayet bu mümkün olmaz ve bir taraf diğerine taşkınlıkta bulunursa, haddi aşan taraf Allah’ın emrine uyuncaya kadar o grupta savaşınız.”¹⁹² ayetinde bu durum aşamalı olarak belirtilmiştir. Önce tarafların arasının bulunması, şayet bu mümkün olmazsa bir sonraki zor aşama olan savaş yapma emredilmiştir.¹⁹³

¹⁸⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 230.

¹⁸⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 81.

¹⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/110.

¹⁹⁰ Lokman, 31/17.

¹⁹¹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 706.

¹⁹² Hucurât, 48/9.

¹⁹³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 676.

Mu'tezile açısından İslâm Dinini yaymak, mümin olmayan kimselerin hidâyete kavuşması, hakk ile bâtıla birbirine karıştırmak isteyen kimselerin saldırılarının engellenmesi için tüm Müslümanlar açısından iyiliği emretmek, kötülükten de sakındırmak zorunlu bir görevdir.¹⁹⁴ Mu'tezilî bilginlere göre "Sizden hayra davet eden; iyiliği emreden ve kötülükten de alıkayan bir topluluk olsun. Bunlar kurtuluşa erenlerinizdir."¹⁹⁵ ve "Ey oğulcağızım! Namazını kıl, iyilikle emret ve kötülükten sakındır."¹⁹⁶ ayetlerinde iyi amelleri yapmak emredilip kötü olanlar da yasaklandığından El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker ilkesi bütün Müslümanlar'a vaciptir.¹⁹⁷

Mu'tezile'nin ortaya çıktığı dönemde Müslüman kültürünü etkileyen farklı akımlar ve düşünceler neticesinde dini savunup korumak, önemli bir hedef olmuştur.¹⁹⁸ Aynı şekilde dinin ilke ve hedeflerini daha anlaşılır hale getirmek ve Hâricîler'in amelleri yapmayan veya terk eden herkesi tekfir etmesine karşılık olarak Mürcie'nin de amellerin yapılıp yapılmamasının iman üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını savunması neticesinde dinî hükümler noktasında toplumdaki gevşekliği önlemek için Mu'tezile'nin aldığı tedbirleri bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

İyiliği emredip kötülükten men etme ilkesi, önceleri Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecusilik gibi diğer dinler ve Zındıklık ve Rafizilik gibi farklı akımlara karşı İslâm'ı savunmak için kullanılırken zamanla dönüşme uğramış, Mu'tezile'nin kendi görüş ve düşüncelerini başkalarına baskı ve zor kullanarak kabul ettirmesi haline evrilmiştir. Bu duruma örnek olarak Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi önde gelen bilginlere baskı ve şiddet uygulanması gösterilebilir. Bu noktada çok ileri gittiklerinden toplumda Mu'tezile için olumsuz duygu ve düşüncelerin yaygınlaşması neticesinde

¹⁹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 404; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 36.

¹⁹⁵ Âl-i İmran, 3/104.

¹⁹⁶ Lokman, 31/17.

¹⁹⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 674.

¹⁹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 124.

bu ilke Mu'tezile taraftarlarının azalmasına yol açmıştır.¹⁹⁹

'El-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l Münker' ilkesine muhalefetlik yaparken "Allah hiçbir zaman bu ilke ile insanı sorumlu tutmaz." diyen kimse Hz. Peygamber'in tebliğ edip ümmetinin de uyguladığı bir prensibi inkar etmiş olacağı için kafir olur. Şayet bir kimse "Bu sorumluluk ancak meşru bir imamın olması durumuna bağlıdır." diyecek olursa, bu defa da hata yapmış (muhtî) olur.²⁰⁰

2.4. Mu'tezile'nin Diğer Görüşleri

Mu'tezile'nin bu beş temel ilkesi dışında o zamanın Müslüman toplumunda gündeme gelip tartışılan Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, Allah'ın dünya ve ahirette görülüp görülemeyeceği, akıl nakil ilişkisi ve arasında nasıl bir yolun izleneceği, fiillerin durumları olan hüsün kubuh meselesi konularında da kendilerine has görüşleri bulunmaktadır.

2.4.1. Kur'an'ın Kadîm veya Hâdis Olması

Kur'an, Allah'ın vahyi olduğundan sadece O'nun sözlerinden oluşmaktadır. Kur'an, mahlûk ve muhdestir.²⁰¹ Allah, onu Hz. Peygamber'in peygamberliğine işaret ve delil olması için indirmiştir. Helâl ve haram ile ilgili olarak ona başvurmamız için hükümlerini delâlet edici özellikte kıldığından Allah'a hamd, şükür, tahmîd ve takdîs etmemiz gerekmektedir.²⁰²

Allah'ın kelâm sıfatının kadîm olması, bu sıfatın O'na denk olması manasına gelmektedir.²⁰³ Hâlbuki Allah'ın misli yoktur. Allah'ın nefsî sıfatlardan birinde ortağının olması, diğer nefsî sıfatlarda da ortağı olmasını gerektirir ki bu mümkün değildir."²⁰⁴

Tevhid ilkesi gereği sadece Allah'ın zatı kadîmdir. Bunun dışında Allah'ın

¹⁹⁹ Adem Çaylak, *İslam Düşünce Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 279.

²⁰⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 206.

²⁰¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 88; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 396.

²⁰² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 368.

²⁰³ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 250.

²⁰⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 820; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 402.

kadîm olan başka bir sıfatı yoktur. Tevhid sisteminin gerekliliği olarak başka sıfatların olmaması gerekmektedir.²⁰⁵ Sadece Allah kadîm olduğuna göre Kur'an hâdistir.²⁰⁶ Hıristiyanların Allah'ın ezeli kelimesi olarak Hz. İsa'yı görüp ona ilahlık kazandırdıkları gibi Müslümanlar'ın da Kur'an'ın kadîm olduğunu savunarak benzer duruma düşmemeleri için Mu'tezile'nin bu düşünceyi benimsediği değerlendirilmektedir.²⁰⁷

Hicrî ikinci asrın başında Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) Kur'an'ın, mahlûk ve muhdes olduğu fikrini ilk defa ortaya atan kimsedir. Bu fikrin altında Emevî yönetimince yapılan her şeyi Allah'ın takdirine bağlama anlayışına bir tepki oluşturma ve Emevîler'in yaptıkları zulümlerin kader neticesinde değil bizzat kendi elleriyle yaptıkları tezi yatmakta olduğundan ve de Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmek Emevîler'e muhalefet etme anlamına geldiğinden zamanla tepkilerin artması üzerine 118/736 tarihinde Ca'd b. Dirhem öldürülmüştür.²⁰⁸ Cehm b. Safvân'ın etkisiyle yaygınlaştırılan "Halku'l-Kur'an" meselesinin arka boyutunda o zamanın toplumunun yanlış kader anlayışı ve Mu'tezile'nin Kur'an anlayışının etkilerini görmek mümkündür.²⁰⁹ Kur'an'ın mahlûk olması içindekilerinin sınırlı olması sonucunu doğurmaktadır.²¹⁰

Mu'tezile'yi devletin resmi mezhebi olarak kabul eden ve Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini benimseyen dönemin Abbasî Halifesi Me'mûn zamanında 833 yılında Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunarak Abbasî yöneticilerine muhalefet ettikleri gerekçesiyle Ahmed b. Hanbel, Hâris b. Miskîn, Muhammed b. Nûh ve Abdûlâlâ b. Müsehher el-Gassânî²¹¹ gibi önde gelen bilginler bu konuda sorguya çekilmiştir.²¹²

²⁰⁵ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 75; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 1998, s. 48.

²⁰⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 396.

²⁰⁷ Kazanç, *"Mu'tezile"*, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, s. 195.

²⁰⁸ Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 243, 244.

²⁰⁹ Çelik, *"Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı"*, s. 74.

²¹⁰ Ali Karataş, *"Ehl-i Sünnetin Kur'an Yorumunda Mu'tezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği"*, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2, 2016, s. 182.

²¹¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s.19.

²¹² Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 109.

Sorgulama sonucunda Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunan ve bu fikirlerinden de dönmeyenlere işkence edilmiştir. Kur'an'ın kadîm olduğu düşüncesinde ısrarlı olması üzerine İbn Hanbel hapse atılmıştır. Halife Me'mûn'un ölümü üzerine yönetime gelen Mu'tasım-Billâh toplumda artan tepkilerden ötürü İbn Hanbel'i hapisten çıkartmıştır.²¹³ Zamanla toplumda huzursuzlukların artmasıyla 852 yılında Mihne Dönemi sona ermiştir. Özgür düşüncenin savunucusu olan Mu'tezile Mezhebi mensupları Mihne Dönemindeki uygulamaların doğrudan veya dolaylı olarak sorumlusu görüldükleri için Mu'tezile adeta kendi sonunu hazırlamıştır.²¹⁴

2.4.2. Allah'ın Görülüp Görülemeyeceği Tartışması

Mu'tezilî bilginler tevhid sistemleri çerçevesinde bu konuyu ele almışlardır. Ahirette Allah'ın görülebilmesi (Ru'yetullah) için Allah'ın şekil ve cisim özelliğinin olması gerekir.²¹⁵ Şekil ve cisim sonradan yaratılan varlıkların özellikleri olduğundan ve Allah'ın sonradan yarattıklarına benzememesi nedeniyle aklen ve naklen Allah dünya ve ahirette somut olarak kesinlikle görülmeyecektir.²¹⁶

2.4.3. Akıl Nakil İlişkisi

Mu'tezile bilgi edinme kaynağı ve insanı deli ile hayvanlardan ayıran amelî yönünün olması nedeniyle akla büyük önem veren bir mezheptir.²¹⁷ Mu'tezile akli mutlak doğru olarak benimsediğinden bir topluma peygamber gönderilmese bile insanlar Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi akıllarıyla Allah'ı bulabilir, güzel ve çirkin şeyleri ayırt edebilirler.²¹⁸ Akıl ile nakil arasında bir çatışma söz konusu olduğunda Mu'tezilî bilginler te'vil metodunu kullanmışlar ve nakil akla uydurulmuştur. Bazı şüpheli fiillerin tespiti ve akılla halledilemeyen teferruata dair meselelerde nakil bunları açıklar ve tamamlar. Dolayısıyla böyle durumlarda nakle

²¹³ Mehmet Ümit, *Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 73-98.

²¹⁴ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 66; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 26, 27.

²¹⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 268.

²¹⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 444; Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 73; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, s. 48.

²¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 27.

²¹⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 74.

ihtiyaç bulunmaktadır.²¹⁹

2.4.4. Hüsün Kubuh Anlayışı

Başlangıçta eşyalarda Mu'tezile'ye göre iyi ve kötü özellikler olduğundan; her şey sebep sonuç ilişkisine göre gerçekleştiğinden bir şeyin iyi mi yoksa kötü mü olduğu akılla bilinebilir.²²⁰

Kur'an'da Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi nas gelmese bile insan aklını kullanarak her şeyin yaratıcısı Allah'ı bulabilir. İnsanın yaptığı zaman karşılaşılabileceği muhtemel sonuçları önceden bilip buna göre davranması hikmet açısından daha uygundur.²²¹ Allah'ın abes bir iş yapmaması, yaptığı her işi hikmete uygun olarak yapması sebebiyle kulları adına en iyi olan şeyi (aslah) yapmak Allah'a vaciptir.²²²

2.5. Mu'tezile'nin Müslüman Kültürüne Etkileri

Mu'tezile aklî bir sistem kurarak hür düşüncenin temsilcisi olmuştur. Çeşitli etkenler neticesinde Mu'tezilî bilginler Yunan Bilim ve Kültürünün tesiri altında kalmışlar ve Yunan Felsefesiyle ilgilenmişlerdir. Onların Müslüman Kelâm sisteminin kurulması ve gelişmesine katkıları olmuştur.²²³

Abbasîler zamanında yöneticiler üzerindeki etkileri nedeniyle tercüme faaliyetlerine katılarak bunun hızlanmasını sağlamışlardır. İran, Hind, Yahudi ve Hıristiyan düşüncesi Müslümanlar'ı etkilemeye başladığında bu yabancı kültürlerdeki sapkın ve İslâm'a uygun olmayan akımlar karşısında Mu'tezilî bilginler İslâm inancını savunmuşlardır. Bu noktada Mu'tezilî bilginlerin Hindistan'dan Bizans'a kadar İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine gittikleri ve

²¹⁹ Çubukçu, *Mu'tezile ve Akıl Meselesi*, s. 51-62; Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 80; Osman Aydın, *"Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları"*, *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 190.

²²⁰ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 137.

²²¹ Kâdî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, s. 87.

²²² Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 77.

²²³ İlyas Çelebi, *"Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri"*, *Kelâm Araştırmaları Dergisi 2/2*, Ankara 2004, s. 3-24.

bu gayretlerinin düşmanlarınca da takdir edildiği bilinmektedir.²²⁴

Mu'tezilî bilginlerin köklü dinlerin etkili olduğu Müslümanlar'ın hâkimiyeti altına giren yerlerdeki kişileri ikna ederek buralarda İslâmiyet'in yayılmasında,²²⁵ tabiat ilimlerinde deney ve gözlemin, dinî ilimlerde ise akılcılığın gelişmesine,²²⁶ kelâm, belagat, cedel ve münazaranın kurulmasına, Arap ve Müslüman Edebiyatının gelişmesine katkıları olmuştur. Mu'tezilî âlimlerin, sayıları yüzlere ulaşan cilt sayısınca Kur'an tefsiri yazmaları ve Kur'an üzerine yazdıkları diğer eserler dikkate alındığında akli kullanmayı gerektiren dirayet tefsiri metodunu ilk kullananlar olduğu bilinmektedir.²²⁷ Böyle kimselerin geneli zâhit, müttaki ve ibadetlerine son derece düşkün olup felsefî tasavvufa karşı çıkmışlardır.

Ehl-i Sünnetin Mu'tezile ile ilişkisi Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ile başlamıştır. Önceleri Mu'tezilî olan ve hayatının büyük bölümünü Mu'tezile içinde geçiren Eş'arî daha sonra kelâm tarihinde "ihve-i selâse (üç kardeş) meselesi"²²⁸ olarak adlandırılan ve hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile aralarında meydana geldiği iddia edilen şöyle bir tartışma yaşanmıştır:

"Eş'arî 'İlki mümin, ikincisi fâsık ve üçüncüsü de çocukken ölmüş üç kardeş olsa; bu kimselerin ahiretteki durumları ne olur?' diye sormuş, Cübbâî 'Mümin olarak ölen ödüllendirilir, fâsık olarak ölen cezalandırılır ve çocukken ölen ise kurtulur.' şeklinde bu soruya cevap vermiştir. Bunun üzerine Eş'arî 'Çocuk 'Müminin derecesinden ben de isterim.' diyecek olursa ne denir?' diye sormuş, Cübbâî o çocuğa 'Ondaki kadar senin iyilik ve doğruluğun yoktur.' denilir şeklinde cevap vermiş, Eş'arî 'Mümin kardeşi kadar iyilik ve doğruluk yapamamasının sebebi Allah'tır. Eğer o da mümin kardeşi kadar yaşasaydı aynı şeyi yapardı.' diye karşılık vermiş, Cübbâî 'Eğer o mümin kardeşi kadar yaşamış

²²⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 37; Ahmed ibn Yahyâ İbn Murtazâ, *Tabakât'ül-Mu'tezile*, neş. Susanna Diwald-Wilzer, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1961, s. 32, 33.

²²⁵ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 347.

²²⁶ Kazanç, *"Mu'tezile"*, *Kelam Tarihi ve Ekolleri*, s. 199.

²²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 38, 45, 46.

²²⁸ Mehmet Bulut, *İhve-i Selâse, DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. 22, s. 6, 7.

olsaydı belki âsi olacaktı.’ demiştir. Bu kez Eş’arî ‘O hâlde âsi olana niçin ceza veriyor? Çocukken ölen kardeşi gibi niçin âsi olanı da isyan etmeden önce öldürmedi?’ diye sorduğunda, Cübbâî buna cevap veremeyerek susmuş ve Eş’arî’ye ‘Dinde artık sen şüpheyeye düştün!’ demiştir. Bunun üzerine Eş’arî de ‘Hayır! Benim dinde şüpheyeye düşmem söz konusu değil fakat sen İlâhi hikmet nazariyen gereği sükût ettin!’ şeklinde karşılık vermiştir.”²²⁹

Üç kardeş meselesinden sonra Eş’arî’nin Mu’tezile’den ayrılıp ²³⁰ Eş’arîliği oluşturması başta hocası Ebû Ali el-Cübbâî olmak üzere Mu’tezile’yi derinden sarsmıştır. Eş’arî ilâhî sıfatlar, te’vil, hudûs, kesb gibi bbirçok konuda Mu’tezile’nin tesiri altında kalmıştır. Allah’ın sıfatları, peygamber göndermenin lüzumu, hüsün kubuh, akıl nakil ilişkisi gibi bazı hususlarda Mâtüridilerde de Mu’tezile’nin tesirleri görülmektedir.²³¹

Mu’tezile’nin günümüz Müslüman siyaset anlayışında da geçerli kabul edilen bilgili ve adaletli, Kur’an ve Sünneti bilip onlara göre yaşayan, herhangi bir soy ve kabileye mensup olmasına gerek olmayan yönetici modeli üzerinde durması dikkat çekici özelliكتedir.²³²

²²⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 422.

²³⁰ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 146, 147.

²³¹ Teftâzânî, *El-Makâsıd*, s. 596.

²³² Hulusi Arslan, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, Ensar Neşriyat, Malatya 2012, s. 108.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK GÜNAH MESELESİ VE YAŞANAN TARTIŞMALAR

1. BÜYÜK GÜNAHLAR

Büyük günahlardan uzak durulması gerektiğini bildiren ayetler²³³ dikkate alındığında günahlar büyük ve küçük olarak ikiye ayrılmakta, büyük günahlara “kebîre”, küçük günahlara da “sağîre” denilmektedir. Allâf, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebü'l-Kâsım Ömer B. Muhammed Ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi Mu'tezilî bilginler de günahları ikiye ayırarak ele almışlardır.²³⁴

Günah, ‘suç’ anlamına gelen Farsça bir kelime olup, bu kelime dinî emir ve yasaklara uymayan fiil ve davranışlar için kullanılmaktadır.²³⁵ Herhangi bir günahın büyük günah olarak değerlendirilebilmesi için o günahla ilgili naklen bir tehdidin olması, işleyene had ve kısas cezalarının uygulanması ve sahibinin lanetlenmesi gibi bir takım şartların olması gerekmektedir.²³⁶ Kur'an'da genel olarak büyük günahların neler olduğu ve işleyenlerin akıbetleri belirtilmiş olmasına rağmen küçük günahların

²³³ Nisa, 4/31; Şura, 42/37; Necm, 53/32.

²³⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 388.

²³⁵ Karagöz, “*Mu'tezile*”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 204; Selim Özarslan, *Kelâmda Tevbe*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2003, s. 17.

²³⁶ Ahmet Saim Kılavuz, “*Günah*”, *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi 2*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 93.

neler olduğu ve sayıları ile ilgili açık bir ifade bulunmamaktadır. Küçük günah konusunda bilgiler daha çok hadislerde bulunmaktadır.²³⁷

Kur'an ve hadislerin geneline bakarak büyük günahların sıralamasını şu şekilde yapmak mümkündür:

- 1- Şirk kořmak,
- 2- Haksız yere kasten insan öldürmek,
- 3- Zina yapmak,
- 4- Ana-babaya âsi olmak,
- 5- Yetim malını yemek,
- 6- Yalan yere şahitlikte bulunmak,
- 7- Faiz yemek

Peygamberimiz de büyük günahlarla ilgili olarak “Helak eden yedi şeyden uzak durun:

- 1- Allah'a şirk kořmak,
- 2- Sihirle uğrařmak,
- 3- Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymak,
- 4- Yetim malı yemek,
- 5- Savaştan kaçmak,
- 6- Faiz yemek,
- 7- Namuslu, iffetli kadınlara zina suçlamasında bulunmak”

buyurmuřtur.²³⁸

Yukarıda ifade edilen büyük günahlara bakıldığında şirk günahının iman sorunu olması nedeniyle, bunu işleyen kimsenin tövbe etmeden ölmesi durumunda

²³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 402; Ebü Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul 1974, c. 3, s. 10.

²³⁸ Muhyiddin en-Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn (Metin ve Çeviri)*, çev. Mehmet Emin Özavşar-Bünyamin Erul, DİB Yayınları, İstanbul 2013, c. 3, s. 332.

böyle kimseler için ahirette sürekli olarak cehennem azabının olacağı bildirilmektedir. Ancak şirk dışındaki diğer büyük günahlar için bu şekilde bir akıbet belirtilmemiştir.²³⁹

Büyük günah işlemesine rağmen Allah'a şirk koşmadan ölen kimsenin cennete,²⁴⁰ ortak koşarak ölenin de cehenneme²⁴¹ gireceğini belirten hadislerden ve Allah'ın kendisine ortak koşulması dışında diğer günahları bağışlayabileceğini²⁴² bildiren ayetten yola çıkan Hâricîler gibi bazı fırkalar iman ile büyük günah arasında çıkarımlarda bulunmuşlardır. Ancak başta Mürcie olmak üzere Müslüman düşünürlerin geneli bunu kabul etmemiştir.²⁴³

1.1. Büyük Günah ve Kutuplaşmalar

Büyük günaha bağlı ilk kutuplaşmalar, hakemlerin verdikleri kararları beğenmeyip Hz. Ali ve ordusundan ayrılan ve bu kararları kabul edenleri tekfir eden Hâricîler'le başlamıştır. Hâricîler, ilerleyen zamanlarda her türlü günahı işleyen kimseleri de tekfir etmeye başlamışlar ve kendi görüşlerini kabul edenleri mümin, etmeyenleri de kâfir olarak değerlendirip onlarla savaşmışlardır.²⁴⁴ Hâricîler'in Mürtekb-i Kebîreye karşı tutumları günümüze değin tartışılmalıdır. Hakemi kabul ettikleri için önceleri Hz. Ali ve taraftarlarını tekfir eden Hâricîler, zamanla bu anlayışlarını genişletip kendileri gibi düşünmeyen herkesin küfre düştüğünü savunarak onları kendilerinin kölesi dahi saymışlardır.²⁴⁵

Hâricîler'in büyük günahın kişiyi dinden çıkardığı anlayışı²⁴⁶ zamanla farklı mezhepleri de etkilemiştir. Büyük günah hakkında Hâricîler'in görüşlerine en sert tepki Mürciî bilginlerden gelmiştir. Onlar "Amel, imanın parçası olmadığından büyük günah işlemenin imana zararı yoktur." diyerek Haricî

²³⁹ Ali Arslan Aydın, "*İslam' da Büyük Günahlar ve Tekfir Meselesi*", *Diyanet İlmî Dergi* 14/4, Ankara 1975, s. 200, 201.

²⁴⁰ Tirmizî, *İmân*, 17/2775.

²⁴¹ Heyet, *Hadislerle İslam*, DİB Yayınları, Ankara 2014, c. 7, s. 635.

²⁴² Nisa, 4/48.

²⁴³ Vecihi Sönmez, "*İslam İnancında Günah Kavramı*", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/1, Ankara 2017, s. 60.

²⁴⁴ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 28, 29.

²⁴⁵ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 3, s. 370.

²⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 226.

anlayışı reddetmişlerdir.²⁴⁷ Mutezilî bilginlere göre “Amel, imanın parçası olduğu için büyük günah işleyen dinden çıkar.” diyerek Hâricîler’in görüşlerinin sebep kısmını; “Ancak kâfir olmaz.” diyerek de Mürcie’nin görüşünün sonuç kısmını benimseyerek Mürcie ile Hâricîler’in arasında orta yol bulmaya çalışmışlardır.²⁴⁸ Bu bağlamda Mu’tezile “Büyük günah işleyen kimse ne mümindir ne de kâfir, böyleleri fâsık olur.” diyerek ‘El-Menzile Beyne’l Menzileteyn’ esasını ileri sürmüşler²⁴⁹ ve Mutezilî bilginler böylece imanla küfür arasında üçüncü bir derecenin varlığını kabul etmişlerdir.²⁵⁰ ‘Fâsık’ın küfre gireceğini’ belirten “...Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.”²⁵¹ ayetini Hâricîler delil göstererek Mu’tezile’nin bu anlayışına karşı çıkmışlardır.²⁵² Dolayısıyla fâsık kelimesine farklı anlam yükledikleri için Hâricîler ve Mu’tezile bu konuda bile anlaşamamışlardır.

Yaşanan anlaşmazlık ve kutuplaşmalar sonucunda Müslümanlar’a çok zulüm ve işkence yapılıncâ Hasan Basrî, Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ gibi âlimler bu durum için Kur’an, Sünnet ve akla uygun çözüm yolları aramışlardır.

Büyük günah işleyenin durumuyla ilgili Hz. Peygamber zamanında bir tartışma olmamıştır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında da bu konuda herhangi bir tartışma yaşanmamıştır. Ancak Hz. Osman’ın şehit edilmesi, Cemel Vak’ası ve Sıffin Savaşına katılan tarafların Müslüman olması ve tarafların büyük günah olarak kabul edilen öldürme eylemini gerçekleştirmeleri neticesinde büyük günah işleyenin durumu tartışılmaya başlanmıştır.²⁵³ Bu savaşlarda karşı karşıya gelenler birbirlerini iman konusunda eleştirmemişlerdir. Hz. Osman, hayatına kast eden âsileri mü’min olarak nitelemiştir. Aynı şekilde Hz. Ali, Mu’âviye’yi de taraftarlarını da isyan eden Müslümanlar olarak görmüştür.

²⁴⁷ Muhammed Ebû Zehra, *İbn Hazm*, çev. Osman Keskiöglü, Ercan Gündüz, Buruc Yayınları, İstanbul 1996, s. 151.

²⁴⁸ Ay, *Mu’tezile ve Siyaset Mu’tezilîzmin İktidar Tecrübesi*, s. 179.

²⁴⁹ İbn Murtazâ, *Tabakât’ül-Mu’tezile*, s. 8; İlyas Çelebi, “*Menzile beyne’l-Menzileteyn*”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, c. 29, s. 161.

²⁵⁰ Cihad Tunç, “*Büyük Günah Meselesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23, Ankara 1978, s. 328.

²⁵¹ Mâide, 5/44.

²⁵² Işık, “*Mu’tezilenin Kurucusu Vâsıl ibn Atâ ve Büyük Günah Meselesi*”, s. 347.

²⁵³ Hüseyin Hansu, *Mu’tezile ve Hadis*, Otto Yayınları, Ankara 2012, s. 43, 44.

Önceleri Hz. Ali'nin ordusunda olup hakemi kabul etmeleri sebebiyle, Hâricîler ordudan ayrılmalarını haklı göstermek için²⁵⁴ Müslüman tarihinde ilk kez, büyük günah sahibinin dinden çıkarak kâfir olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁵ Neticede onlar Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyir'i de tekfir etmişlerdir.²⁵⁶ Bu konuda daha da ileri giderek büyük günah işleyen kimsenin öldürülmesi gerektiğini dahi savunmuşlardır.²⁵⁷ Bu anlayışları zamanla evrilmiş büyük küçük fark etmeksizin her günah işleyeni tekfir ederek günahkâr kimselerin dinden çıktıklarını söylemişlerdir.²⁵⁸

İmamiyye ve Zeydiyye gibi Şia'nın bazı kolları Hz. Ali'ye karşı savaşan herkesin büyük günah işledikleri için dinden çıkıp kâfir olduklarını söylemişlerdir.²⁵⁹ Böylece onlar da eleştirdikleri Hâricîler'le büyük günah konusunda aynı görüşe sahip olmuşlardır. Görüldüğü üzere büyük günah meselesi Vâsıl b. Atâ'dan önce başlamıştır. O, bu konuda sadece görüşünü bildirmiştir. Hâricîler, Mürtekib-i Kebîrenin mümin vasfını kaybedip kâfir olduğu iddiasında bulunmuş, Mürcie ise mümin olduğunu savunmuştur.²⁶⁰

Vâsıl b. Atâ bunların görüşlerini sakıncalı görerek belirtilen görüşlerin ortasını bulmaya çalışmıştır. Nitekim bununla ilgili Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile Vâsıl b. Atâ'nın aralarında şöyle bir konuşmanın geçtiği aktarılmaktadır:

Vâsıl b. Atâ “Fırkaların ittifak ettiği mi, yoksa ihtilafa düştükleri ismi mi kullanmak daha iyidir?” diye sormuştur.

Amr b. Ubeyd “İttifak edileni kullanmak daha iyidir.” diye cevap vermiştir.

Bu cevap üzerine Vâsıl b. Atâ “Büyük günah işleyen hakkında ihtilaf

²⁵⁴ Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavga*, s. 224.

²⁵⁵ Tunç, “*Büyük Günah Meselesi*”, s. 328.

²⁵⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 54; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. 3, s. 790; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003, s. 26

²⁵⁷ Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 52.

²⁵⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 104.

²⁵⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 706.

²⁶⁰ Karagöz, “*Büyük Günah*”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 77, 78.

olmasına rağmen her fırka böylelerine isim verirken şu şekilde fâsık nitelemesinde bulunmuşlar: ‘Hâricîler, büyük günah işleyen kimseyi kâfir-fâsık; Mürcie, Mümin-fâsık; Şia, nimet kâfiri-fâsık ve Hasan Basrî de münafık-fâsık’ diye isimlendirmişlerdir. Bu sebeple itilaf edilen isimleri terk edip ittifak edilen fâsık ismini alırız.” demiştir. Bu diyalogdan anlaşılacağı üzere Mürtekib-i Kebîre fâsıktır.²⁶¹

Ebû Hanîfe, “Allah’a şirk koşmayan büyük günah sahibini Allah dilerse affeder, dilerse cezalandırır.” demiştir. Hasan Basrî de ‘açıkça küfrünü belirtmeyen büyük günah sahibinin kâfir olmadığını’ savunmuştur.²⁶² Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944) de ‘günah belli sürede yapıldığından bunların cezalarının da ebedî olmaması gerekir. Ancak insanın küfrü ise sürekli olduğundan bunun cezasının da buna göre sürekli olması gerekmektedir.’ şeklinde düşüncesini belirtmiştir.²⁶³

Büyük günah sahibinin durumu ile ilgili özetle şu tespitlerin öne çıktığı görülmektedir: Ameli imandan sayanlara göre Mürtekib-i Kebîre dinden çıkar;²⁶⁴ ameli imandan bağımsız kabul edenlere göre küfür dışındaki günahlar dinden çıkarmaz, bu kişi günahkâr mümin olur. Bu durumdaki Mürtekib-i Kebîre tövbe etmeden ölürlerse onu Allah ya bağışlar ya da günahına göre belli süreliğine cezalandırır, o sürekli olarak cehennemde kalmaz.²⁶⁵

Kanaatimizce Kur’an’da iyi işler yapmanın günahları gidereceğinin belirtilmesi ve günahın cezasının olması, Müslüman’ın da günah işleyebileceğinin kanıtıdır. Ayrıca Allah’ın büyük günah işleyenleri mümin olarak nitelendirmesi, günahların örtülmesi ve bağışlanması gibi ifadeler dikkate alındığında günah işleyen kimse mümindir.²⁶⁶

²⁶¹ İbn Murtazâ, *Tabakât’ül-Mu’tezile*, s. 38.

²⁶² Eş’arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 392.

²⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 690.

²⁶⁴ Ebû Muhammed Nürüddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 81.

²⁶⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 180.

²⁶⁶ Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, s. 80.

1.2. Büyük Günah İşleyenlerin Hükümü

İman amel ilişkisine bağlı olarak yapılan imanın tanımına göre Mürtekb-i Kebîrenin dünya ve ahiret açısından durumu farklılık göstermektedir. Ameli imandan sayan Hâricîler gibi gruplar büyük günah işleyenlerin mümin olma vasfını kaybettikleri için kâfir olduklarını, Mürtekb-i Kebîreye ne mümin ne de kâfir denilemeyeceği için Mu'tezile böylelerinin fâsık olduğunu ve ameli imandan saymayan Mürcie gibi fırkalar ise büyük günah işlemenin imana zararının olmadığını savunmuşlardır. Bu konuda düşünürler kâfir, mümin ve fâsık sayanlar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

1.2.1. Kâfir

Müslüman tarihinde büyük günah işleyeni kâfir sayan ilk grup Hâricîler'dir.²⁶⁷ Bunlar ameli, iman gereği olarak kabul ettiklerinden belli başlı ibadetleri yapmayan veya adam öldürmek, yetim malı yemek, zina yapmak gibi büyük günahları işleyen kimsenin imanının gereğini yapmadığı için kâfir olduğunu savunmuşlardır.²⁶⁸ Kâfirler için de cehennem azabının olmasından²⁶⁹ dolayı büyük günah işleyen kimselerin ahiretteki yeri cehennemdir. Böyleleri tövbe etmeden ölürlerse cehennem azabında sürekli kalacaklardır.²⁷⁰

Hâricîler zamanla bu görüşlerini daha da katılaştırarak kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir edip yaşadıkları yerleri de dar-ı küfür (kâfir yurdu) olarak kabul etmişlerdir. Böyle kimselerin tövbe etmeleri gerektiğini şayet tövbe ederlerse canlarının bağışlanacağını aksi takdirde canlarının Hâricîler'e helal olduğunu savunmuşlardır.²⁷¹ Bu düşüncenin sonucu olarak onlar, hakemi kabul eden Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Muâviye ve Amr b. el-Âs'ın da kâfir olduğu iddiasında bulunmuşlardır.²⁷²

²⁶⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 121.

²⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, *"Tekfir"*, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2011, c. 40, s. 350-356.

²⁶⁹ Bakara, 2/24.

²⁷⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu'l-Tevhîd*, s. 617-620.

²⁷¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed ibn Abdilhalîm İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, ter. Salih Uçan, Pınar Yayınları, İstanbul 1985, s. 43.

²⁷² Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 110.

Hâricîler'e göre büyük günah işleyen kimse bu eylemini şeytana uyarak yapması sebebiyle Allah'a karşı geldiğinden ve böyleleri sınırı aşarak şeytana taptığı için kâfir olduğundan Mürtekib-i Kebîre ebedî olarak cehennemde kalacaktır.²⁷³ Bu görüşleri için onlar, Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenin kâfir olduğunu bildiren ayeti²⁷⁴ delil olarak kullanmışlar ve ayette geçen 'kim' edatının Allah'ın emirlerine riayet etmeyen herkesi kapsadığını savunmuşlardır.

Hâricîler, iman ettiği halde günah işleyenlerin dinden çıktıkları gerekçesiyle miras, evlenme gibi bazı durumlarda bu kimselere kâfir muamelesi yapıp böylelerinin arkasında namaz kılmayı câiz görmemişlerdir. Onlar, şeytan ve dostlarına itaat edenin müşrik olduğunu bildiren ayet²⁷⁵ ile müminin günah işlerken mümin olarak o günahı işlemediğini²⁷⁶ ve namazı terk edeninin dinini yıktığını²⁷⁷ bildiren hadislerden yola çıkarak amelin imandan olduğunu ve amelin olmaması durumunda da iman olmayacağını savunmuşlardır. İman ile küfrün,²⁷⁸ taat ile günahın birbirlerinin zıttı olduğunu ve aynı anda her ikisinin bir kimsede var olamayacağını belirtmişlerdir.²⁷⁹

Bir kimsenin mümin olması için bütün dinî emirleri eksiksiz olarak yerine getirmesi ve tüm yasaklardan da kaçınması gerekmektedir. Peygamberlerin bazısına inanıp bazılarını inkâr edenlerle ilgili ayetten²⁸⁰ yola çıkarak iman esaslarından birini kabul etmemek ile hepsini inkâr etmek arasında herhangi bir farkın olmadığını ifade etmişlerdir.

Ehl-i Sünnet bilginlerine göre çeşitli insanî zaaf ve farklı gerekçelerle büyük günah işleyen kimsenin davranışı kişinin kalbindeki tasdiki yok etmediğinden bu eylem küfür olarak değerlendirilmemelidir. Ehl-i Sünnet düşünürleri küfrü, amelî ve lafzî küfür olmak üzere ikiye ayırmışlardır.²⁸¹ Onlara göre iman esaslarına aykırı her

²⁷³ Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, ter. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988, s. 190, 191.

²⁷⁴ Maide, 5/44.

²⁷⁵ Enam, 6/121.

²⁷⁶ Heyet, *Hadislerle İslam*, c. 5, s. 520.

²⁷⁷ Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Kesfü'l-Hafû*, neş. Ahmed el-Kalâş, Beyrut 1985, c. 2, s. 31.

²⁷⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. 3, s. 632.

²⁷⁹ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, s. 87, 88; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 100.

²⁸⁰ Nisa, 4/150, 151.

²⁸¹ Sadeddîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 264.

fiil amelî küfür, Allah'ın bildirdiği hükümleri ret anlamındaki her söz de lafzî küfürdür. Ayrıca onlar Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal kabul edenlerin, Allah'a iman etmesine rağmen ona ortak koşanların²⁸² ve Ehl-i Kitab'ın itikâdî fiillerinin amelî küfür olduğunu değerlendirmişlerdir.²⁸³ Ehl-i Sünnet açısından Allah'ın ve peygamberinin koyduğu hükmü inkâr anlamı taşıyan sözler²⁸⁴ lafzî küfür kapsamındadır. Bu sebeple müminin kendisini küfre düşürecek söz ve davranışlardan kaçınması gerekmektedir.²⁸⁵

Ehl-i Kitab, kâfir, münafık ve müşriklerin küfre girdiği noktasında Ehl-i Sünnet bilginleri Hâricîler'le aynı fikirdedirler; ancak Hâricîler'in büyük günah işleyen herkesin küfre girdiği düşüncesini onlar kabul etmemişlerdir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'e göre büyük günah işleyen kimsenin başta niyeti olmak üzere içinde bulunduğu durumları göz önünde bulundurmadan büyük günah işleyen herkese kâfir dedikleri için bizzat Hâricîler küfre düşmüştür. Allah'ın büyük günah işleyen böyle kimseler için mümin diye hitap etmesine²⁸⁶ rağmen Hâricîler Allah'a muhalefet ederek böyle kimseler için kâfir demişlerdir.

Mâtürîdî'ye göre insanî özellikleri nedeniyle küçük büyük fark etmeksizin hata ve günah işleyen herkesi tekfir eden Hâricîler, hatasız olmayan peygamberleri de dolaylı olarak küfürle itham etmiş olmaktadır. Bu sebeple nübüvvet makamına gölge düşürdükleri için esas kendileri kâfir olmuşlardır.²⁸⁷ Haksız yere bir mümini kasten öldürenin sürekli cehennemde kalacağını bildiren ayetin²⁸⁸ nüzul sebebine bakmadan bu ayeti referans alarak küçük büyük fark etmeksizin günah işleyen herkesi tekfir etmek Kitap ve Sünnete aykırı olup bu durum Müslüman toplumu için çok tehlikeli bir anlayıştır.²⁸⁹

²⁸² Bakara, 2/51, 275.

²⁸³ İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 191-216.

²⁸⁴ Maide, 5/73; Tövbe, 9/30.

²⁸⁵ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, s. 84.

²⁸⁶ Bakara, 2/178; Tahrîm, 66/8; Hucûrat, 49/9.

²⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 625.

²⁸⁸ Nisa, 4/93.

²⁸⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili Tefsiri*, sad. Lütfullah Cebeci, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, c. 3, s. 135, 136.

Tövbe etmediği sürece büyük günah işleyen herkesin küfre girdiğini söylemenin Allah'ın rahmetinden ümiti kesmek anlamına geldiği, sadece kâfirlerin Allah'ın rahmetinden ümit kestiğini bildiren ayet²⁹⁰ gereği bu şekilde davranmak, Allah'ın Rahman, Rahim, Ğafur ve Afüv olmasını yok saymak olduğundan Mâtürîdî'ye göre asıl Hâricîler küfre girmiş olmaktadır.²⁹¹

Yine Mâtürîdî'ye göre süreklilik arz eden küfür eyleminin cezasının da sürekli olması makulken, kısa süreliğine işlenen günahlar sebebiyle sürekli bir cezanın olması Allah'ın adalet ve hikmetine aykırı gözükmektedir. O, en büyük günah olan şirkten uzak durması kaydıyla diğer günahları işleyip tövbe etmeden ölen kimsenin de affedilebileceğini²⁹² söylemiştir.

1.2.2. Mümin

Mürçî bilginler büyük günah işleyen kimselerin bu davranışları sebebiyle küfre düşmediklerini ve büyük günahın hiçbir şekilde imana zarar vermediğini ifade etmişlerdir. Onlar, kâfir bir kimsenin yaptığı güzel işlerin ona iman anlamında hiçbir faydasının olmaması gibi, müminin işlediği herhangi bir günahın da imanına zarar vermediğini savunmuşlardır.²⁹³

Onlara göre inanma eylemi kalpte gerçekleştiğinden organlarla yapılan günahlar kalpteki imana zarar veremez. Bir kimse ancak Allah'ı inkâr ederse ya da Allah'ın koyduğu hükümlere muhalefet ederse mümin olmaktan çıkar. İman etmesine rağmen kişisel zaaflarından ötürü büyük günah işleyen kimse dinden çıkmaz. Eğer büyük günah işlemek kişiyi dinden çıkarsaydı Kur'an'da günah işleyenler için tövbe etmeleri emredilirken mümin ifadesinin kullanılmaması gerekirdi.²⁹⁴ Şirk günahı dışındaki diğer günahların bağışlanacağı, iman edip salih amel işleyenlerin yaptıkları kötülüklerin örtüleceği ve Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesi gerektiğini bildiren ayetler²⁹⁵ dikkate alındığında Allah'ın rahmetinin gazabından fazla olması nedeniyle

²⁹⁰ Yusuf, 12/87.

²⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 627.

²⁹² Nisa, 4/116.

²⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 129.

²⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 622.

²⁹⁵ Nisa, 4/48; Ankebût, 29/7; Zümer, 39/53.

Ebû Hanîfe'ye göre Allah günah işleyenleri ya misliyle cezalandıracak ya da affedecektir.²⁹⁶

Allah'ın kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamayacağını bildiren ayet²⁹⁷ gereği şirk dışındaki günahlar tövbe edilmeden de bağışlanabilecek olup bu Allah'ın takdirine bağlıdır.²⁹⁸ Ehl-i Sünnet bilginleri açısından tövbe etmeden ölen ve Allah'ın da affetmediği büyük günah sahipleri cehennemde cezalandırılacak ancak onlar ebedî olarak burada kalmayacaklardır.²⁹⁹

Allah'a ortak koşanlar ile münafıklar ve kâfirlerin tüm yaptıklarının boşa gideceğini bildiren ayetlere³⁰⁰ göre kâfir, münafık ve müşriklerin yaptıkları iyi işlerin onlara faydası yoktur. Hardal tanesi kadar bile olsa yapılanların karşılığının olduğunu bildiren ayet³⁰¹ ise iman ehlinin yaptığı güzel işlerin mutlaka karşılığının olduğunu belirtmek içindir. Bu sebeple büyük günah işleyen müminlere kâfirlerle aynı cezanın verilmesi Allah'ın adalet ilkesine ters düşmektedir. Cehennemin kâfirler için hazırlandığı ve onların orada ebedî olarak kalacak olmaları dikkate alındığında Ebû Hanîfe'ye göre iman ehli sürekli olarak cehennemde kalmayacaktır. Böyle kimseler cezalarını çektikten sonra iman ehlinin yurdu olan cennete gireceklerdir. Zira cehennem kâfirler, cennet de muttakîler için hazırlanmıştır.³⁰²

Ehl-i Sünnet bilginlerince iman ile günah birbirinin zıttı değildirler. Bundan dolayı birinin olması diğerini yok etmez. Bu sebeple iman eden biri günahkâr veya fâsık olabilir, iman onda hala var olduğundan böyle kimseler tekfir edilemez³⁰³ ve onlara kâfir muamelesi yapılamaz.³⁰⁴

²⁹⁶ Nûman b. Sâbit Ebû Hanîfe, *“el-Vasiyye”, İmam-ı Âzamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 68.

²⁹⁷ Nisa, 4/116.

²⁹⁸ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, ter. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, s. 185.

²⁹⁹ Ebû Hanîfe, *“el-Fıkıhul-Ekber”*, s. 57.

³⁰⁰ Enam, 6/88; Tövbe, 9/69.

³⁰¹ Lokman, 31/16.

³⁰² Ebû Hanîfe, *“el-Vasiyye”*, s. 62, 63.

³⁰³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 418.

³⁰⁴ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 238.

1.2.3. Fâsık

Küfür bir şeyi örtmek, gizlemek anlamına gelir.³⁰⁵ Allah'ın nimetlerini inkâr ettiği için dünyada miras, nikâh ve Müslüman mezarlığına gömülmek gibi bazı hükümlerden yoksun kalan, ahirette de cezayı hak eden kimseye kâfir denilir. Ancak kalbinde hala tasdik olan kimseye kâfir denilemez. Böyle kimselere sahâbe ve tabiîn döneminde yapılan uygulamalara bakıldığında böylelerinin nikâhlarının kıyıldığı, mirastan pay aldıkları ve Müslüman mezarlığına gömüldükleri görülmektedir.³⁰⁶

Büyük günah sahiplerini fâsık olarak gören ekol, Mu'tezile'dir. Hâricîler gibi onlar da imanı amelden saymışlardır. Mu'tezile, büyük günah işleyenin dinden çıktığı için mümin olmadığını, ancak küfür etmediği gerekçesiyle de kâfir olmadığını; ikisi arasında bulunduğundan böyle kimselerin fâsık olduğunu savunmuşlardır.³⁰⁷

Mu'tezilî bilginler, eşlerine zina isnadı atan kimse ile ilgili ayeti³⁰⁸ delil göstererek büyük günah işleyenlere kâfir denilemeyeceğini belirtmişlerdir. Bu ayete göre iftira günahı kişinin imanını kaybedip küfrüne yol açsaydı eşler arasındaki nikâh akdinin düşmesi gerekirdi. Mu'tezilî bilginlere göre büyük günah işleyen kimse şeytanı sevindirip kötüleme ve küçüksemeyi hak ettiğinden, övülmeye değer kılınan mümin ismiyle vasıflandırılmaz. Böylelerinin ahiretteki cezası da sürekli azap görecektir. Mu'tezile, mümin ve kâfir kavramları arasına fâsık kavramını yerleştirerek inanç bakımından insanları üç gruba çıkarmıştır.³⁰⁹ Müminin fâsık gibi olmayacağını bildiren ayete³¹⁰ dayanarak fâsık bir kimsenin ahirette mümin gibi değerlendirilmeyeceğini savunmuştur.

Mu'tezilî bilginler Allah'ın va'dinin husûsî, va'îdinin ise umûmî olması gerekçesiyle iman edip salih amel işleyenlerin cennette ebedî kalacaklarını bildiren ayetin³¹¹ herkesi kapsadığını; günahkârların ebedî olarak cehennemde kalacağını

³⁰⁵ Ragıb el-İsfehânî, *"Keferâ", el-Müfredat*, ter. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007, s. 1283.

³⁰⁶ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 636.

³⁰⁷ Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 107.

³⁰⁸ Nur, 24/6-9.

³⁰⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 633.

³¹⁰ Secde, 32/18.

³¹¹ Talak, 65/11.

bildiren ayetlerin³¹² ise sadece fâsikları kapsadığını ve fâsik kimselerin tövbe etmeden ölmeleri durumunda sürekli olarak cehennemde kalacaklarını ifade etmişlerdir. Ancak böyle kimselerin kalbinde tasdik olduğu için cehennemdeki azaplarının kâfirlerin ki gibi olmayacağını belirtmişlerdir.³¹³

Küçük de olsa iyilik yapanın mutlaka karşılığını göreceği³¹⁴ ve Allah'ın adil olması göz önüne alındığında küfre giren kimse ile büyük günah işleyen müminin aynı akıbete uğrayacağını söylemek doğru değildir.³¹⁵ Bu sebeple Mu'tezilî bilginlerin, tövbe etmeden ölen Mürtekib-i Kebîrenin sürekli olarak cehennemde kalacağı düşüncesi usûl-i hamseden olan "Adalet" ve "el-Va'd ve'l-Va'id" ilkeleriyle çelişmektedir. Ayrıca iman etmesine rağmen büyük günah işleyen bir kimsenin imanının ona hiçbir fayda sağlamayacak olmasını kabul etmek de doğru değildir.³¹⁶

Ehl-i Sünnet bilginlerine göre büyük günah işleyen kimseyi mümin olma özelliğini yitirdiği gerekçesiyle fâsik olarak isimlendirmek Kur'an'a göre mümkün değildir. Çünkü fâsik kelimesi bazı ayetlerde Allah'ın emirlerine karşı gelmek, bazılarında ise inkâr anlamında kullanılmıştır.³¹⁷

Büyük günah ve Mürtekib-i Kebîre hakkında özel bir takım hükümler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri arasında Hasan Basrî'nin münafık olan ve ahirette de ebedî ateşte kalacak olmasına rağmen dünyadayken küfrünü ibraz etmediği için mümin muamelesi görececek kimse ile ilgili³¹⁸ ve Mürcie'nin büyük günah sahibinin teklif bağlamında hükmünün insanlar tarafından dünya ve ahirette verilemeyeceği ile ilgili hükümler gösterilebilir. Ayrıca Mürcie'nin günah sahibi kişinin mümin veya kâfir olduğu hükmünün Allah'a ait olması ve böyle kimselerin durumlarının Allah'a havale edilmesi ilgili hükmü de dikkat çekici özelliktedir.³¹⁹

³¹² Secde, 32/20; Taha, 20/74.

³¹³ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 188.

³¹⁴ Zilzal, 99/7.

³¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 639.

³¹⁶ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, s. 61.

³¹⁷ Maide, 5/47; Bakara, 2/99.

³¹⁸ Ebü'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Muhassal (Kelam'a Giriş)*, ter. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 269.

³¹⁹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 224.

Dolayısıyla inançlı bir kimse, korku ve ümit arasında kalarak imanı hakkındaki durumunu Allah'a bırakmak durumundadır.

1.3. Büyük Günah ve Güncel Değeri

İnsan toplumsal bir varlıktır. Doğduğu andan ölümüne kadar insanın tek başına yaşamını sürdürmesi mümkün değildir. Hatta ölen bir kimsenin defin işlemleri için bile başkalarına ihtiyacı vardır. İnsanın topluma ihtiyacı olduğu gibi toplum da insana muhtaçtır. Zira toplum insanlardan meydana gelmektedir. Dolayısıyla insan toplumu, toplum da insanı etkilemektedir.³²⁰

İnsan aynı zamanda doğası gereği özgür bir varlıktır. Her türlü sınırlandırmalar insanı rahatsız etmekte ve insanın önünde bir engel olarak durmaktadır. İnsan çoğu zaman dilediği gibi yaşamak, istediği her şeyi yapmak eğiliminde olmuştur. Ancak diğer bireylerin de bu özellikte olmasından dolayı herkesin her istediğini yapması kargaşa ve huzursuzluk oluşturacağından insanın bu duygusunun dizginlenmesi gerekmektedir.³²¹

Teknolojinin geldiği nokta dikkate alındığında haberleşmenin de etkisiyle ülkelerin sınırları artık anlamını yitirmiş durumdadır. Hemen herkesin her şeyden haberdar olduğu günümüzde farklılıklara, farklı düşünce ve anlayışlara hoşgörü ile yaklaşım onların varlığını kabul etmek önemli hale gelmiştir. Farklılıkları kabul etmeyen ve onlarla mücadele edip onları yok etmek isteyen sistem ve düşüncelerin varlıklarını sürdürmeleri uzun vadede imkânsız durumdadır. Bu noktada tüm insanlığa gönderilen İslâm Dininin bu özelliğinin gerçekleşmesi de ancak Müslümanlar'ın farklı kültür, düşünce ve anlayışları da içine alan bir dünya görüşünü benimsemelerine bağlıdır. Eğer Müslümanlar bunu başaramazsa çağlar geçmiş olmasına rağmen hala kendi iç sorunlarıyla enerjilerini boşa harcamaya

³²⁰ Harun Çağlayan, *“Din ve Devlet”, Günümüz Kelam Problemleri*, ed. Mehmet Evkuran-Harun Çağlayan, Bilay Yayınları, Ankara 2021, s. 155.

³²¹ Harun Çağlayan, *“Klasik Kelâm Eserlerinde Tenkid-Küfür İlişkisi”, Uluslararası İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyumu*, ed. Mahsum AYTEPE-TECELI KARASU, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, c. 2, s. 303-305.

devam edeceklerdir.³²²

İnsanların günah anlayışlarının hem kendilerine hem de içinde yaşadıkları topluma birçok etkileri bulunmaktadır.³²³ Günahın kişi vicdanını rahatsız etme, dünyada ceza ve ahirette de bir karşılığının olduğu³²⁴ dikkate alındığında karşımıza ceza faktörü çıkmaktadır.³²⁵ İşlenen günahlar için ceza faktörü hem kişileri hem de toplumları disiplin altına almaktadır. Kişi ve toplumdaki günah algısı, günahların işlenmesini ve miktarını da yakından ilgilendirmektedir. Eğer bir toplumda ceza faktörü zayıfsa hem kişisel hem de toplumsal olarak günahların işlenme oranı artmaktadır.³²⁶

Günahları türlerine ve sonuçlarına göre küçük ve büyük olarak ikiye ayırmak bunların anlaşılmaları için iyiyken, küçük günahları basit görüp sürekli yapmak bu tür günahları sıradanlaştıracağı için günahları gruplandırmak çok tehlikeli bir durumdur.³²⁷ Böyle bir durum zamanla kişiyi büyük günah işlemeye de sevk edebilmektedir.³²⁸ Bir Müslüman'ın böyle bir durumla karşı karşıya kalmaması için günahı ayırmadan önce yaptığı kötü davranışın Allah'ın emir ve yasaklarına aykırı bir eylem olduğundan bir çeşit isyan niteliği taşımasını göz önüne alarak günah noktasında daha duyarlı olması gerekmektedir.³²⁹

Günah olgusu ilk insandan itibaren günümüze kadar tartışılmalıdır. Zaman ve mekâna bağlı olarak bu tartışmalar bazen daha da ön planda olmuştur. Özellikle Müslüman tarihinde büyük günah ile ilgili değerlendirmelerin önemli bir yeri bulunmaktadır.³³⁰ Bu değerlendirmelerin bazen kişileri ve toplumları

³²² Harun Çağlayan, “Müslüman Toplumlarında Mezhep Algısı ve Açmazları”, *İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, ed. Mehmet Evkuran, Anadolu İlahiyat Akademisi Yayıncılık, Ankara 2016, c. 1, s. 287.

³²³ Mehmet Tözluyurt, “Ebü'l-Kâsım Ömer B. Muhammed Ez-Zemahşerî'nin Günah Algısı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24, Yozgat 2023, s. 230.

³²⁴ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, s. 25-37.

³²⁵ Şinasi Gündüz, “Günah”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 148.

³²⁶ Tözluyurt, “Zemahşerî'nin Günah Algısı”, s. 228.

³²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, c. 4, s. 58-60.

³²⁸ Çağlayan, “Mürce”, s. 110.

³²⁹ Sönmez, “İslam İnançında Günah Kavramı”, s. 57.

³³⁰ Harun Çağlayan, “Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/43, Ankara 2013, s. 211-219

felaketlere sürüklediği görülmektedir.

Her insan ve toplum zamanla hata yapabilir, yanlış kararlar sonucunda yanlış uygulamalar içinde olabilir. Böyle durumlarda olayları iyi değerlendirmek, yanlışlarda ısrarcı olmamak; iyinin ve güzelin yanında yer almak gerekmektedir. Dinî literatürde tövbe, bağışlanma gibi kavramlara sık sık yer verilmesinin hikmeti bu olsa gerek.³³¹

Müslüman tarihinde sosyo-politik nedenlerden ötürü gerçekleşen olay ve durumlar dinî alana taşınmış ve sonuçta da bu tartışmalara dinsel bir anlam yüklenmiştir. Bunun sonucunda yaşanan olayları neden sonuç ilişkisine bağlı olarak aklıselim ile değerlendirmek mümkün olmamıştır. Kanaatimizce öncelikle bu olayların dinî olaylar olmadığı tespit edilmesi ve geçmişte yaşanan olaylardan gerekli derslerin çıkarılması gerekmektedir. Ayrıca her dönemin şartları dikkate alınarak büyük günah sorununun yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

2. BÜYÜK GÜNAH MESELESİNİN KÖKENLERİ

Müslüman tarihinde bir Müslüman'ın diğer Müslüman'ı tekfir edip³³² beraberinde o toplumda ayrışmalara sebep ilk temel sorun büyük günah meselesidir. Tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen bir takım sosyo-politik olaylar teo-politik referanslarla dinî alana taşınmıştır. Yaşanan olaylar neticesinde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Büyük günah meselesinin kökenleri arasında iman amel ilişkisi belirleyici konumdadır. Ayrıca Emevîler döneminde uygulanan Arap Mevâlî ilişkisi de bu konuda etkin rol oynamıştır. Meselenin arka boyutunda siyaset olduğundan din devlet ilişkisinin bu noktada da ele alınması gerekmektedir.

³³¹ Çağlayan, *Sosyo-Teolojik Açından Büyük Günah Tartışmaları ve Güncel Değeri*, c. 1, s. 490.

³³² Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 313.

2.1. İman Amel İlişkisi

İman amel ilişkisi nasıl değerlendirilmelidir? Müslüman toplumunda yaşanan olaylar İlâhî takdirle mi yoksa insanların kendi işledikleri şeyler sonucunda mı gerçekleşmiştir? gibi sorulara verilen cevaplara göre Müslüman kültüründe fırkalar oluşmuştur. Bu süreç Hâricîler³³³ ile başlamış, Mürcie ve Mu'tezile ile devam etmiştir. Oluşan fırkalar kendi düşüncelerini ispatlamak için Kur'an ve Hadislerden deliller getirmeye çalışmışlardır. Ayrıca mevcut devlet yönetiminin etkisiyle kimi zaman kimi gruplar ön plana çıkarken, kimileri de adeta ötekileştirilmiştir.³³⁴

İnananları dinden çıkarma olayı ilk kez Hakem Olayından sonra ortaya atılmıştır. Hakemi ve verdikleri kararları kabul ettikleri için Hz. Ali ve taraftarlarını Hâricîler tekfir etmişlerdir.³³⁵ Buna bağlı olarak iman ve küfür noktasında Müslümanlar ihtilafa düştüklerinden imanın tanımına göre farklı değerlendirmelere ulaşılmıştır.³³⁶ Amelleri imandan farklı olarak değerlendirenler açısından iman, sadece kalp ile tasdiktir. Amelleri imandan sayanlara göre ise iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrar veya iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlar yoluyla amel etmektir.³³⁷

İman kişinin korkudan emniyette olarak güven içinde olması manasındaki emn kökünden türetilmiştir. İman konusu ilk kez Mürcî âlimlerce tartışılmıştır. Ancak zamanla her bilgin kendince tanım yapmış olup 'İman nedir?' sorusuna âlimler ortak cevap verememiştir.³³⁸

İnanma, iman kalpte gerçekleştiği için, iman kalbin işidir.³³⁹ Kur'an'a göre iman küfrün zıttıdır. Tarihsel süreç içerisinde kelâm ilminde imanla ilgili bazen taban tabana zıt birçok farklı tanımlamalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların merkezinde 'İmanın ne olduğu?' sorusu yer almaktadır. Genel olarak tartışmalar

³³³ Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelâm*, Ensar Neşriyat, Malatya 2012, s. 107.

³³⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 114.

³³⁵ Sönmez, *"İslam İnançında Günah Kavramı"*, s. 50.

³³⁶ Abdulnasır Süt, *Basra ve Mu'tezile İlk Üç Asır*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 127.

³³⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 155, 156.

³³⁸ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 107.

³³⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu'r-Tevhîd*, s. 713.

imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrâr, azalar ile amel etmek ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri etrafında şekillenmiştir.³⁴⁰

İman, inanmak ve tasdik etmek; amel ise iş, eylem, davranış anlamlarına gelmektedir. Özellikle Müslüman tarihinde bu iki kelime ve aralarında bir bağın olup olmadığı tartışılmalıdır. Sözlük anlamları bu şekilde olmasına rağmen tarihsel süreç içerisinde herkesin kabul edebileceği imanın terim anlamı yapılamamıştır. Bunun sebebi her kişi, grup veya mezhebin bu konuya kendi perspektifinden bakarak bir tanım yapmasıdır. Yapılan çeşitli tanımlamalar sonucunda amel kavramı da nasibini almış ve sonuçta farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Hâricîler, öznesi açısından imanı sorgulayıp ‘Kime kâfir denir?’ sorusuna hep cevap aramışlardır.³⁴¹ Mürcie ise ‘Kime mümin denir?’ sorusuna cevap arayışı içinde olmuşlardır. Bunların iman konusuna yaklaşım tarzına bağlı olarak sonuçları da farklı olmuştur. Hâricî zihniyet Müslümanlar’ın içinden kâfir olanları temizlemekle meşgul olmuş, kendileri gibi düşünmeyenleri bile tekfir etmekten, hatta öldürmekten geri durmamıştır.³⁴²

İnanma eylemi akılla gerçekleşir ve faili insandır. Akıl olmadan iman gerçekleşmez. Nitekim akı olmayanın dini de yoktur. Akıl ile iman birbirinin alternatifi değil, birbirinin tamamlayıcısıdır.³⁴³ Bunlardan birini diğerine tercih etmek Müslüman toplumunda telafisi mümkün olmayan sorunlara sebep olmuştur. Örneğin Hâricîler, çocukların da müşrik olabileceği anlayışından ötürü Kur’an, din adına hareket ettiklerini söyleyerek onları çekinmeden öldürmüşlerdir. Gelinek nokta bize, bu şekilde sığ düşünen Müslüman’ın iman gereği saydığı vahşice bir eylemi gerçekleştirebileceğini göstermektedir. Bu sebeple insanın aklını kullanarak iman etmesi ve buna uygun şekilde yaşamını ikame ettirmesi

³⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Amel”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 3, s. 13-16.

³⁴¹ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 118.

³⁴² Ethem Ruhi Fırlı, “Hâricîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, c. 16, s. 169-175; İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 25.

³⁴³ İsmail Raci Faruki, *Bilginin İslâmîleştirilmesi*, çev. Fehmi Kuru, Risale Yayınları, İstanbul 1985, s. 68.

hem kendisi hem de toplum için büyük önem arz etmektedir.³⁴⁴

İmanın şartları öz itibariyle Allah'a, peygamberlere ve ahirete iman şeklinde üç başlıkta toplanabilir. Kitaplara, meleklerle, hayır ve şerre iman, peygamberlere imanın içinde saymak mümkündür. Kelâm bilginlerinin büyük bir çoğunluğuna göre iman Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve Allah'tan gelenlerin tamamını tereddütsüz olarak toptan kabul etmektir. Kısaca iman, Kur'an'ın her bir ayetinde Allah'ın doğru söylediğini kabul etmektir.³⁴⁵

Mürcie ve Ehl-i Sünnet dışındaki diğer Hâricî, Şîi ve Mu'tezilî bilginler imanın kalp, dil ve organların birlikte eylemi ile gerçekleştiğini; bunlardan birinin eksik olması durumunda iman edilmemiş olunacağını değerlendirmektedirler.³⁴⁶ Dolayısıyla iman amelin parçası olduğu için Allah'ın emir ve nehiyelerine uymayan kimseler imandan çıkmaktadırlar.³⁴⁷ Hâricîler'in iman anlayışları siyasi olaylara göre şekillendiğinden³⁴⁸ amelsiz iman olmaz. Hâricîler'e göre hakemi kabul ettikleri için Şia mümin değildir. Şia'ya göre halifeye isyan ettikleri için Hâricîler mümin değildir. Böylece siyasi konularda birbirine karşı zıt görüşleri olan Hâricîler'in ve Şia'nın iman anlayışları amelle bağlantılı olduğundan aynı sonucu doğurmaktadır. Onların vardıkları bu sonuca rağmen Hz. Ali kendi döneminde yaşanan olaylardan dolayı Hâricîler'i âsî mümin olarak görmüş, isyanları dolayısıyla onların dinden çıktıklarını hiçbir zaman söylememiştir.³⁴⁹

Mürciî bilginler imanın ne olduğunu araştırmış, iman ile amel arasında herhangi bir bağın olmadığı sonucuna vararak Hâricîler'in ameli imandan sayan görüşlerini eleştirmişlerdir. Onlar açısından önemli olan iman etmektir. "Küfür ile birlikte itaatin fayda sağlamadığı gibi imanla birlikte günahlar da zarar vermez." Müslüman kültüründe ameli imandan ayırıp tehir etmeleri, fazilet açısından Hz. Ali'yi Şia'nın aksine ilk derece yerine dördüncü derecede görmeleri sebebiyle

³⁴⁴ Muammer Esen, "*Kur'an'da Akıl-İman İlişkisi*", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2, Ankara 2011, s. 85-96.

³⁴⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 204.

³⁴⁶ Arslan-Bozkurt, *Sistematik Kelâm*, s. 95; Ömer Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 67-71.

³⁴⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 140.

³⁴⁸ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 12.

³⁴⁹ Beyâzîzâde, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, s. 144, 145.

onlara “Mürchie” denilmiştir.

Ehl-i Sünnet bilginlerinden olan Nesefi’ye göre amel için iman gereklidir ancak iman için amel şart değildir. Dolayısıyla günahlar imanı etkilemez.³⁵⁰

İman amel ilişkisi ve büyük günah ile ilgili yapılan tartışmalar siyasi olaylardan sonra ortaya çıkmıştır. Her grup kendi düşüncesini savunup karşı tarafı kötülemek için Kur’an ve hadislerden görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. Vahiy maskesine sığınarak siyasi görüş ve düşünceler nesilden nesile aktararak dinî bir boyut kazanmıştır. Bu konuların üzerinden uzunca bir zaman geçmesine rağmen bu konunun hala tartışılıyor ve gruplaştırıyor olması bunun ispatıdır.

İbn Teymiyye (ö.728/1328) inanç esaslarını imanın zorunlu bir parçası olarak değerlendirmesine rağmen, ibadetleri yapmayı veya yasaklanan fiillerden uzak durmayı ise imanın zorunlu bir parçası olarak görmemiştir. İbn Teymiyye inanan bir kimsenin iman esaslarından birine inanmamasının o kişinin mümin özelliğini kaybetmesine sebep olduğunu ancak ibadetleri terk etmesinin veya yasakları yapmasının bu kapsamda olmadığını değerlendirmiştir.³⁵¹

Müslüman kültüründe İlâhî emirleri yapmayanlara Kur’an’da ‘İman edenler!’ şeklinde hitap edilmektedir.³⁵² Bu da amellerin imandan olmadığının ispatı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca iman edenler ile salih amel sahiplerinin birlikte zikredildiği ayetlerde³⁵³ atıf harfî ile bunların birbirinden ayrılmaları iman ile amelin farklı şeyler olduğunun ispatı olarak görülmüştür. Yine aynı şekilde amellerde azlık ve çokluk söz konusu iken kalbin ameli olan imanda böyle bir durum söz konusu değildir. Müminlerin nifas, hayız gibi özel durumlarından veya maddi yetersizliklerinden dolayı bazı amellerden muaf olmasının bu durumda olanların imanlarına zarar vermemesi düşünüldüğünde tüm bunlar Ebû Hanîfe açısından iman ve amelin birbirlerinden farklı şeyler olduklarının akli delili olarak

³⁵⁰ Ahmet Ak, “*Ebu’l Muin en-Nesefi’ye Göre İman Amel İlişkisi*”, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/24, Ankara 2006, s. 249.

³⁵¹ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, s. 92, 93.

³⁵² Sâf, 61/2, 3; Tövbe, 9/38.

³⁵³ Yunus, 10/9; Bakara, 2/277.

değerlendirilmiştir.³⁵⁴

Mekkî ayetlerin daha çok iman,³⁵⁵ Medenî ayetlerin ise daha çok ibadet ve taatlerle ilgili konulardan oluşması dikkate alındığında³⁵⁶ ve amellerin olmaması imanın olmaması olarak değerlendirilirse, bu tespit ilk Müslümanlar'ın imanlarının sıkıntılı olması durumunu ortaya çıkardığından ameli imanın zorunlu gerekliliği olarak düşünmek pek çok soruna sebep olmaktadır.³⁵⁷ Buna rağmen birçok ayette bu ikisinin birlikte zikredilmesi dikkate alındığında ise iman ile amel arasında hiçbir ilişkinin olmadığını savunmak da pek doğru gözükmemektedir. Nitekim Kur'an'da amellerin kabul olması için iman etmiş olmak şart koşulmuştur.³⁵⁸

Anlaşıldığı kadarıyla amelin kabul olması için iman etmiş olmak bir zorunluluktur. Böylece iman ve amelin birbirlerinden tamamen bağımsız olmadıkları görülmektedir.

2.1.1. İmanın Azalıp Çoğalması

Herhangi bir şeyin azalması demek aynı özellikte bir parçanın çıkarılmasıyla, çoğalması da üzerine aynı özellikte bir parçanın eklenmesiyle mümkün olduğundan bu anlamda imanda azalma ve çoğalma söz konusu değildir. Çünkü iman edilecek şeyler bellidir. Bu yüzden bir kişi, iman noktasında ya mümindir ya da kâfir.³⁵⁹

“Allah ve peygamberlerini inkâr eden, Allah'la peygamberlerini birbirlerinden ayırmayı isteyen, ‘Bazılarına inanır, bazılarına da inanmayız.’ diyen ve bunlar arasında bir yol bulmayı arzulayanlar gerçek kâfirlerdir. Allah kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.”³⁶⁰ ayetine göre imanda azlık ve çokluk söz konusu değildir. Buna bağlı olarak Ebû Hanîfe'ye göre bütün müminler iman açısından eşit, amel bakımından

³⁵⁴ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, *İmam-ı Âzamın Beş Eseri*, s. 60.

³⁵⁵ Muhammed Kutub, *Kur'an Araştırmaları*, çev. Bekir Karlığa-Beşir Eryarsoy, Seriyeye Yayınevi, İstanbul 1977, c. 1, s. 39.

³⁵⁶ Mesut Okumuş, “*Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine*”, *Eskiye* 27, Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, Ankara 2013, s. 15, 16.

³⁵⁷ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, *İmam-ı Âzamın Beş Eseri*, s. 67.

³⁵⁸ Tâhâ, 20/112; Â'raf, 7/147.

³⁵⁹ Ebû Hanîfe, “*el-Vasiyye*”, *İmam-ı Âzamın Beş Eseri*, s. 60.

³⁶⁰ Nisâ, 4/150, 151.

farklıdır. ³⁶¹ İmanın azalıp çoğalması tasdik eylemini gerçekleştiren bireysel farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Tasdik derecesini amelde değil tasdik eylemini gerçekleştirende aramak gerekmektedir.

Mu'tezilî bilginlere göre ameller imandan olduğundan iyi amel işleyenlerin imanını artarken, kötü amel işleyip tövbe etmeyenlerinki zamanla azalıp yok olur. Ayrıca onlara göre günah işlemekte ısrar eden kimse mümin olma özelliğini kaybedip iman dairesinin dışına çıkmaktadır.

2.1.2. İmanda İhtimal

İstisna, sözlükte bir kimseyi veya bir şeyi benzerinden ayrı tutmak anlamına gelmekte olup iman konusunda 'Ben müminim.' kesin ifadesi yerine 'Ben inşallah müminim.' temenni ifadesi kullanarak iman kişinin kendi dilemesi yerine Allah'ın dilemesi şartına bağlamaktır. ³⁶² Bu konuda da iman tanımına bağlı olarak farklı değerlendirmeler yapılmıştır. ³⁶³ İmanda ihtimal (istisna) durumu bazı mezhep bilginlerince kabul edilirken, ³⁶⁴ bazılarınca buna şiddetle karşı çıkmıştır. ³⁶⁵

İmanda istisna durumu genel olarak içinde bulunulan zamanla ilgili olmayıp daha çok ölüm anındaki kişinin durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. ³⁶⁶ Çünkü kişi şuan için mümin olduğunu kendisi kesin olarak bilebilirken gelecek ile ilgili bilgisinin kesin olmaması nedeniyle imanda istisna söz konusu olmaktadır. Buna göre 'İnşallah müminim.' demek 'Ölüm anına kadar inşallah iman üzerinde kalabilirim.' demektir. ³⁶⁷

Haricî ve Mu'tezilî bilginler ameli, iman için zorunlu gördüklerinden kişinin amel durumunun her an değişebilir özellikte olması nedeniyle iman eden kişinin iman durumunun buna bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğini, dolayısıyla da imanda her

³⁶¹ Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 215.

³⁶² Zübeyir Bulut, "*Kelam'da 'İmanda İstisna' Tartışmaları*", *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1, 2, Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, Çorum 2009, s. 200.

³⁶³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. 3, s. 630.

³⁶⁴ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 2, s. 738.

³⁶⁵ Teftâzânî, *El-Makâsıd*, s. 728; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 206.

³⁶⁶ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002, s. 110.

³⁶⁷ Teftâzânî, *El-Makâsıd*, s. 730.

zaman istisna olabileceğini ortaya koymuşlardır. Mürciî bilginlerine göre iman kesin olarak gerçekleşen eylem olduğundan onda asla şüphe olmamalıdır. Şayet şüphe varsa imandan söz etmek mümkün değildir.³⁶⁸ Çünkü iman, kalbin eylemi olup bunu en iyi kişinin kendisi bilmektedir.³⁶⁹

2.1.3. İman İslâm İlişkisi

İman ve İslâm kavramlarının anlamları nelerdir? Bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkisi nasıldır? Bu kavramlar birbirlerinin yerine kullanılabilir mi? vb. sorulara verilen cevaplar etrafında bu konu Müslüman tarihinde tartışılmıştır. Devletin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak yeni Müslüman olan insanların mevcut durumlarını ifade etmek için bu kavramlar kullanılmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Dinî alanda yapılan pek çok tartışmada karşı tarafın haksız, kendilerinin haklı olduğunu ispatlamak isteyenler çoğu zaman ayet ve hadislerden deliller sunma yoluna gitmişlerdir. Bu durum iman ve İslâm kavramları hakkında yapılan tartışmalarda da kendini göstermiştir.³⁷⁰

Genel olarak iman ve İslâm kavramların aynı anlam ve muhtevayı içeren kelimeler mi yoksa farklı anlam ve muhtevadaki kelimeler mi oldukları şeklinde tartışmalar şekillenmiştir. Bu kavramlar bazı ayetlerde özdeş³⁷¹ bazılarında ise farklı³⁷² kelimeler şeklinde kullanılmıştır.

Haricî ve Mu'tezilî bilginlerine göre iman ve İslâm kavramları özdeş kelimelerdir.³⁷³ İmansız İslâmın olmayacağı gibi, İslâmsız da iman olmaz. İman ve İslâm kavramlarının sözlük anlamları itibarıyla iman dil ile ikrar, kalben tasdik etmek

³⁶⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 737, 738, 741.

³⁶⁹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 167, 168.

³⁷⁰ Sönmez Kutlu, *Selefilik'in Fikrî Arka Planı (İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler)*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 142.

³⁷¹ Yunûs, 10/84; Hucurât, 49/17.

³⁷² Hucurât, 49/14.

³⁷³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 2, s. 626-628; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 745.

iken; İslâm razı olmak, teslim olmak ve itaat etmek olduğundan aralarında herhangi bir fark yoktur.³⁷⁴ Her Müslüman mümin, her mümin de Müslüman'dır.³⁷⁵

Sözlük anlamlarının aynı olmaması, ayet ve hadislerde de farklı anlamlarda kullanılmalarından dolayı iman ve İslâm kavramları birbirleri ile özdeş olmayan farklı kavramlardır.³⁷⁶ Mürcî kelâm bilginlerince amel ve iman birbirlerinden bağımsız olarak değerlendirildiğinden bu sonuca ulaşılmıştır. Bu kavramların farklı olduğunu savunanlar için yeni Müslüman olmuş bedevilerle ilgili ayet³⁷⁷ ve Cibril Hadisi³⁷⁸ olarak belirtilen hadis en önemli delillerdendir. Bu hadiste iman ve İslâm sorularına verilen cevaplar farklı olduğu için bunlar birbirlerinden farklı kavramlardır.³⁷⁹ Her mümin olan Müslüman; lakin her Müslüman olan mümin değildir.³⁸⁰

2.2. Arap Mevâlî İlişkisi

Mevâlî, mevlâ kelimesinin çoğulu olup; koruyucu, sahip, yardımcı, veli, azat edilen köle, dost gibi anlamlara gelmektedir.³⁸¹ Mevâlî, terim olarak kendi istekleriyle İslâmiyet'i seçen ve Arap olmayan Müslüman kimseler demektir. Mevâlî Müslüman tarihinde ilk fetihler sonucunda kendi istekleriyle Müslüman olan çoğunluğu İran, Türk, Berberi ve Kıptilerden oluşan ve Arap olmayan kişileri ifade etmek için kullanılan ve kimlik haline gelmiş kelimedir.³⁸²

Mu'tezile söz konusu olduğunda çeşitli durumlar ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi de Mevâlî unsurudur. Çoğunluğunu azatlı kölelerin oluşturduğu Mu'tezilî bilginler ilim konusunda kendilerini iyi yetiştirmiş kimselerdir.³⁸³ Çünkü Arap Müslümanlar daha çok yönetimle uğraşırken bu kimseler ilme

³⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, c. 1, s. 626.

³⁷⁵ Hilmi Karaağaç, "İtikâdî Mezheplerde İman-Amel İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, Gümüşhane 2012, s. 105-107.

³⁷⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 746.

³⁷⁷ Hucurât, 49/15.

³⁷⁸ Buhâri, *İman*, c. 1, s. 18.

³⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 746.

³⁸⁰ Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı*, s. 145

³⁸¹ Bekir Topaloğlu, "Mevlâ", *DİA*, Ankara 2004, c. 29, s. 440.

³⁸² Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 58; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, c. 29, s. 424-426.

³⁸³ Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 479-487.

yoğunlaşmışlardır.³⁸⁴

Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd gibi birçok Mu'tezilî bilgin Mevâlî'dendir.³⁸⁵ Özellikle sonraki dönem Mu'tezilî âlimlerin tamamına yakını Mevâlîler oluşturmuştur. Devlet yönetimi tarafından dinî referanslar kullanılarak Mevâlîler baskı ve zulme uğradıklarından, temellerini Arap milliyetçiliği üzerine bina eden Emevî yönetiminden en fazla etkilenenlerden olmuşlardır. Bu durum karşısında mevcut yönetime fiziksel olarak başkaldırı durumu olmayan Mevâlîler de dinî ilimler noktasında kendilerini iyi yetiştirdiklerinden bu yolla onlara cevap vermeye çalışmışlardır.³⁸⁶

Emevî yönetimindeki Arap Müslümanlar aracı olmadan kendilerinin hidayete ulaşmalarını, Mevâlî'nin ise Arap Müslümanlar sayesinde hidayete ermelerini gerekçe göstererek Mevâlî'yi minnet altında bırakmak istemişlerdir. Bunun sonucunda da kendilerini efendi olarak gördüklerinden Mevâlî ile aynı ortamda bulunmaktan uzak durmuşlar hatta mescitlerini bile ayırmışlar, Mevâlî'nin ardında namaz kılmamışlar ve kız alıp verme³⁸⁷ suretiyle onlarla akrabalık bağı kurmaktan kaçınmışlardır.³⁸⁸

Emevî Devletinin yöneticileri Hz. Peygamber ve dört halifenin yapmadığı uygulamaları hayata geçirerek Araplar ve Mevâlî'nin arasını ayırmışlardır.³⁸⁹ Müslümanlar olanlara farz olmayan cizyeyi Mevâlî'ye farz kabul etmişlerdir. Ayrıca devlet yönetimini bunlara yasaklamışlardır. Savaşlarda onlara at vermedikleri gibi ata binmeyi bile yasaklamışlardır.³⁹⁰

Ayrımcı uygulamalar sonucunda mevcut idareye ve topluma karşı tepkiler oluşmaya başlamıştır. İran asıllı Mevâlîler Emevîler'e karşı yapılan siyasî hareket

³⁸⁴ Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı", s. 71.

³⁸⁵ Muharrem Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki", *Bilimname* 20/1, Kayseri 2011, s. 20.

³⁸⁶ Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı", s. 72; Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki", s. 13.

³⁸⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 148.

³⁸⁸ Şemseddin Günaltay, "Abbasoğulları İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten* 6/23, 24, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1942, s. 181.

³⁸⁹ Hamid İneyet, *Çağdaş İslâmî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1988, s. 213.

³⁹⁰ Mehmet Nadir Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, Zonguldak 2020, s. 189-210.

ve isyanlara, özellikle Ehl-i Beyt adına gerçekleştirilen isyanlara destek olmuşlar³⁹¹ neticede Emevî Devletinin yıkılmasında ve Abbasîler'in kurulmasında etkin rol almışlardır. İlk Müslüman toplumunda olmayan ancak Emevîler zamanında ortaya çıkan Mevâlî'ye karşı aşağılayıcı ve dışlayıcı uygulamalar Mevâlî'nin etkin dinî-bilimsel çalışmalar yapmasını ve farklı dinî yorumların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan bu yorumlar dinî firkalaşmayı, firkalaşma da siyasî mücadeyi etkilemiştir. Bu duruma örnek olarak Mu'tezile gösterilebilir.³⁹²

Mevâlî'nin itk, akl, rahm gibi birkaç çeşidi vardır. Esir alınan ya da azat edilen kimseler Itk Mevâlisi grubuna girmektedir. Böylece azat edenin kabilesine tabi olarak akrabalık bağı oluşmaktadır.³⁹³ Bu kimseler azat edilip özgürlüğüne kavuşmalarına rağmen efendilerinin hizmetinde olmaya devam edip savaşta yanlarında olmuşlardır.³⁹⁴ Akl Mevâlisi, bir kişinin başka bir kişiye hizmet, ittifak veya ailesine katılma yoluyla ona bağlılık göstermesiyle ortaya çıkmakta ve bu bağlılık uzunca yıllar devam edebilmektedir. Rahm Mevâlisi, Mevâlî'den biri ile kabileden birinin evlenmesiyle gerçekleşmektedir.³⁹⁵

Mevâlî, kölelikten kurtulmalarına rağmen hür olan kimseler gibi sosyal haklara sahip olamamıştır. Ayrıca onlar, hür olan kadınla evlenememe, ödenmesi gereken diyet ve kisasların yarısını ödeme gibi uygulamalarla karşı karşıya kalmışlardır.

Takva dışında insanlar arasında herhangi bir üstünlüğün olmadığını bildiren İlahî Ferman³⁹⁶ gereği Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde ırka bağlı olarak Müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Hal böyle olmasına rağmen zamanla Müslüman Devletinin toprakları genişleyip buralarda Arap

³⁹¹ Sönmez Kutlu, “*Ehl-i Beyt' Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi*”, *İslamiyat* 3/3, Ankara 2000, s. 99-120.

³⁹² Türkan, “*Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre*”, s. 56, 59.

³⁹³ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 107.

³⁹⁴ İrfan Aycan, “*Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3, 4, Ankara 1997, s. 177.

³⁹⁵ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamız, İstanbul 1974, c. 4, s. 38.

³⁹⁶ Hucurât, 49/13.

olmayan insanların İslâmiyet'e girmeleriyle Arap olmayan Müslümanlar'ın sayısı Arap Müslümanlar'ın sayısını geçmiş böylece İslâmiyet geldiğinden beri her türlü alanda söz sahibi olan Araplar azınlık durumuna düşmüştür. Bu durumu düzeltmek isteyen Arap Müslümanlar'ın Cahiliye Dönemi adedi olan kavmiyetçilik anlayışları tekrar belirmeye başlamış ve İslâmiyet'in ilk yıllarındaki hizmetlerinden dolayı kendilerini üstün görmüşlerdir. Fethedilen yerlerdeki kimselerin Müslüman olmalarını sağladıkları için kendilerini efendi, yeni Müslüman olanları köleleştirmeden azat ettiklerinden dolayı onları Mevâli olarak kabul etmişlerdir.³⁹⁷

Asabiyet, Emevîler Döneminde kendini iyice göstermiştir. Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına ters olan asabiyet anlayışı neticesinde çok fazla yanlış uygulama içerisine girilmiş,³⁹⁸ bu da Müslümanlar arasında pek çok sıkıntıya sebep olmuştur. Onları ikinci sınıf kitle olarak gördükleri için de Mevâli ile Emevîler arasındaki sorunlar giderek artmış ve kitlesel kırılmalar görülmeye başlanmıştır. Mevâliler bizzat devlet eliyle bazı haklardan mahrum bırakılmış,³⁹⁹ Müslümanlar arasında ırka bağlı sebeplerden ötürü küçümseyici bir anlayış gelişmiş ve yaşanan bu tür uygulamalardan da devlet yönetimi sorumlu olduğundan mevcut devlet yönetiminin Müslümanlar'ın değil Arapların devleti olarak görülmesine sebep olmuştur. Böylece mevcut yönetimin tüm Müslümanlar'ın temsilcisi olmadığı düşüncesi Mevâliler arasında yayılmaya başlamıştır.⁴⁰⁰

Emevî Devletini oluşturan Ümeyyeoğullarının ancak Mekke'nin Fethinden sonra İslâmiyet'e girmeleri, Muâviye'nin vefat etmesine yakın bir zaman kala devlet yönetimine oğlu Yezit'i getirerek halifeliği saltanata dönüştürmesi, Kербela Olayı neticesinde yaşanan katliamlar⁴⁰¹ vb. olaylar Arap

³⁹⁷ Adem Apak, *"Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma"*, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, c. 3, s. 302.

³⁹⁸ Çağlayan, *"Mürce"*, *Kelam Tarihi ve Ekolleri*, s. 117.

³⁹⁹ V. J. Parry, *"İslâm'da Harp Sanatı"*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 29*, çev. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran, İstanbul 1975, s. 195.

⁴⁰⁰ Ahmet Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 165.

⁴⁰¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 134.

Mevâli çatışmasının artarak toplumda yayılmasına sebep olmuş ve neticede yaşanan bu olaylar Emevî Devletinin sonunu hazırlamıştır.⁴⁰²

“İslâmî inanç ve ilkelerin ilk zamanlar Mevâli’ye tehdit ve asimilasyon yoluyla dikte edilmesi; sonraki süreçte ise siyasi ve iktisadi gerekçelerle zorlaştırılması biçiminde yapılan Orta Asya fetihleri, birçok hususta problemler doğurmuştur. İlk olarak ‘Dinde zorlama yoktur.’ ilkesinin görmezden gelinmesi; hidayet Allah’tan olması, kalplerin İslâm’a ısındırılması ve insanların ancak sevgiyle değişebileceklerinin unutulmasından dolayı derin sorunlar ortaya çıkmış ve bunlar etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. Bu sebeple ayrımcılık ve baskılarla, hak ve hakikatin anlatılamayacağı bir kez daha ispatlanmıştır. İlk Arap fâtilh ve yerleşimcilerinin yanlış politikalarından gereken dersler çıkarılmalı ve tekrar aynı hatalara düşülmemelidir.”⁴⁰³

2.3. Din Devlet İlişkisi

Din insanlık tarihi gibi kökenleri eskilere dayanmakta olup en ilkel topluluktan en gelişmiş toplumlara kadar her durumda varlığını sürdürmüş, insanların hayatlarını düzenlemiş kurallar bütünüdür.⁴⁰⁴

İnsan maddi ve manevi ihtiyaçları olan toplumsal bir varlıktır. İnsanın toplum içinde huzurlu olarak yaşaması için de kurallara ihtiyacı vardır. Bu kurallar insanı bencillikten toplumu da kargaşa ve huzursuzluktan korumaktadır. Kuralların sürdürülebilmesi için de kanun ve devlet otoritesinin olması gerekmektedir.

“Düşünce tarihinde, devletin nitelik, yetki ve yöntemin şekilleri ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Devlet ve siyasetle ilişkili değerlendirmeler genelde sosyo-politik olmasına karşın, çoğunlukla dinsel ve sosyo-kültürel unsurların etkin olarak kendini gösterdiği konular arasında yer almıştır. Bu bağlamda insanlık tarihinin

⁴⁰² Akbulut, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 165.

⁴⁰³ Harun Çağlayan, “İslam Tarihinde Gayr-i Arap Unsurların Toplumsal Konumları ve Günümüz Açısından Değeri”, *Geçmişten Günümüze 1. Uluslararası Alevilik Sempozyumu*, ed. Mehmet Yazıcı, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2014, c. 1, s. 351.

⁴⁰⁴ Maksut Çetin, “Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dinî-Toplumsal Yansımaları”, *Mizanü'l-Hak: İslâmî İlimler Dergisi 13*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, İzmir 2021, s. 83-106.

gelişim sürecinde din ve devlet arasında sürekli bir etkileşimin olduğu gözlemlenmektedir.”⁴⁰⁵

Dinî kurallar ve devlet otoritesi insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır. Bunlar hep iç içe varlıklarını sürdürdükleri için de onları birbirinden bağımsız olarak değerlendirmek nerdeyse mümkün değildir. Din devlet veya din siyaset ilişkisi tartışmalı konulardandır. Bu konu günümüze kadar da hep tartışla gelmiştir. Sâsânî İmparatoru Ardeşir’in bununla ilgili şöyle bir tespiti bulunmaktadır: “Krallık ve din otoriteleri birlikte uyum içinde olan iki kardeş gibidir. Biri olmadan diğeri yaşayamaz. Din, krallık otoritesinin temeli; krallık da dinin koruyucusudur. Koruyucusuz olan kaybolduğundan ve temeli olmayan da yıkıldığından krallık bir temele, din ise bir otoriteye ihtiyaç duymaktadır.”⁴⁰⁶ Yapılan bu tespit devlet yönetiminin dinin etkisinden faydalanarak siyasi bir zemin için onu kötüye bile kullanılabileceği gerçeğini de ortaya koymaktadır. Bu duruma örnek olarak Emevîler gösterilebilir. Onlar halkın dinî değerlerini yönlendirmek amacıyla kadercî yaklaşımı benimsemiş ve devlet yöneticilerinin yaptığı tüm uygulamaların buna bağlı olarak Allah’ın takdiriyle gerçekleştiğini savunmuşlardır.⁴⁰⁷

Müslüman kültüründe din ve devlet işleri daha da iç içe geçmiş durumdadır. Bunda son peygamber olarak gönderilen Hz. Peygamber’in aynı zamanda devlet başkanı olması etkili olmuştur.⁴⁰⁸ Sınırların korunması, anarşinin engellenmesi, hukuk işlerinin yürütülmesi, ganimet ve malların herkese eşit olarak dağıtılması, dinî görevlerin yapılabilmesi için Müslüman kültüründe devlet, toplum açısından zorunlu bir gereksinimdir.⁴⁰⁹

Hız. Peygamber’in vefatı sonrasında -genel kabule göre yerine vekil bırakmaması neticesinde- daha cenaze işlerini halletmeden devlet düzeninin devamı için yönetim meselesini çözmek adına Ensar tarafından girişimde bulunulmuş neticede

⁴⁰⁵ Çağlayan, “*Din ve Devlet*”, s. 164.

⁴⁰⁶ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 83.

⁴⁰⁷ Türkan, “*Mu’tezile’nin Ortaya Çıkışı*”, s. 53.

⁴⁰⁸ Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur’an’a Yabancılaşma Süreci*, s. 199.

⁴⁰⁹ Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Mu’temid en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fi usuli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİB Yayınları, Ankara 2004, c. 2, s. 431.

Hz. Ebû Bekir devlet başkanı olarak belirlenmiştir.⁴¹⁰ Hz. Ebû Bekir vefatına yakın bir zaman kala kendisinden sonra Hz. Ömer'in devlet başkanlığına geçmesini vasiyet etmiştir.⁴¹¹ Hz. Ömer de vefat ederken devlet başkanlığını belirlemesi için bir heyet oluşturulmasını vasiyet etmiştir.⁴¹² Oluşturulan heyet devlet başkanı olarak Hz. Osman'ı seçmiştir. Hz. Osman döneminde yaşanan toplumsal olaylar neticesinde aralarında Kurban Bayramı günlerinin de olduğu kırk dokuz gün boyunca başkentte Hz. Osman'ın evi kuşatılmış, bu kuşatma neticesinde onun hayatına son verilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatı sonunca oluşan ortamın tekrarlanmamasını ve devlet düzeninin gerekliliğini göz önünde bulunduran Hz. Ömer'in vasiyeti ile oluşturulmuş olan heyet, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle boşalan devlet başkanlığına Hz. Ali'yi seçmiştir.⁴¹³

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ilk dört halife dönemlerinde günümüzdeki seçim anlayışından çok farklı olmasına rağmen devlet başkanlığı sorunu bir şekilde halledilmiştir. Hz. Ali'nin halifeliği zamanında yaşanan Cemel Vak'ası ve Siffîn Savaşı ile toplum büyük bir kargaşaya sürüklenmiş⁴¹⁴ ve daha sonraki süreçte Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra devlet yönetiminde köklü bir değişime gidilerek Emevîler tarafından yönetim saltanata dönüştürülmüştür.⁴¹⁵

Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında devlet yönetimi konusunda idarecinin Allah'ın emriyle mi veya seçimle mi belirleneceği konusu Müslüman kültüründe hala ihtilaf konusudur. Bu konuya yaklaşım tarzının en baştan yanlış olması sonuçlarını da hatalı yapmaktadır. Yönetim işi olan imâmet meselesine kadar Müslümanlar'ın birbirleriyle karşı karşıya gelip savaştıkları Müslüman tarihinde görülmemiştir.⁴¹⁶

Müslüman kültüründe imâmet konusuna yaklaşım tarzı doğruyu bulmak yerine kendi siyasetlerine dinî referanslar bulmaya yönelik olduğundan bu tutum din devlet

⁴¹⁰ Mehmet Ali Kapar, *İslâm'ın ilk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 40, 41.

⁴¹¹ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 764.

⁴¹² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 696

⁴¹³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 42.

⁴¹⁴ Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, s. 201.

⁴¹⁵ Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Açısından İslâmda Mülk ve Hilafet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 63.

⁴¹⁶ Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, s. 35.

ilişkisinde mevcut sorunların çözülmesini zorlaştırmıştır. Konunun çözülebilmesi için öncelikle din devlet ilişkisinin Müslüman siyaset geleneği üzerinden değil doğru bir Kur'an anlayışı üzerinden tartışılması gerekmektedir. Doğru bir Kur'an anlayışının siyasetten beklentisi işlerin istişare ile yapılması, liyakate önem verilmesi, adaletten ödün verilmemesi, hukuk ve özgürlük ilkelerine riayet edilmesi şeklindedir. Bunun dışında Kur'an'da Hz. Peygamber'den sonra kimin devlet başkanı olması gerektiği, özelliklerinin neler olduğu, devlet yönetim şeklinin nasıl ve ne biçimde olacağı ile ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda devlet yönetimi meselesinin dinî olmadığı değerlendirilmektedir.⁴¹⁷

Tarihsel süreç içerisinde Müslüman tarihinde bazı mezheplerin yöneticilerle iyi ilişkiler kurarak ön planda olduğu, bazılarının da tam tersine devlet tarafından dışlandığı görülmektedir.⁴¹⁸ Buna örnek olarak Mu'tezile gösterilebilir. Mu'tezile'nin genel olarak Emevîler ile yıldızı pek barışmamış ancak son Emevî halifeleri Yezîd b. Velid (ö. 126/743) ve Mervan b. Muhammed (ö. 127-132/744-749) zamanında devletin resmi mezhebi olmayı başardığı,⁴¹⁹ Abbasîler'in devletin başına geçmesi ile H. 198-232, M. 813-846 yılları arasının en parlak zamanlarının olduğu⁴²⁰ ve özellikle Me'mûn'un Mu'tezile Mezhebini devletin resmi mezhebi yapmasıyla birlikte mezhebin fikirlerinin hızlıca yayıldığı görülmektedir. Ancak bu parlak dönem özellikle Mihne Sürecinin de etkisiyle uzun soluklu olmamış, mezhebin etkinliği git gide azalmış ve bununla da kalmamış; Mu'tezile istenmeyen mezhep haline dahi gelmiştir.⁴²¹

Çoğu mezhep gibi Mu'tezile de yönetim ve yöneticinin gerekliliğini icma gerekçesiyle savunmaktadır. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre yönetim noktasında

⁴¹⁷ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "*Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi*", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 43, Konya 2013, s. 316.

⁴¹⁸ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 1, s. 84.

⁴¹⁹ Mehmet Şerafeddin Yaltkaya, "*Kaderiyye Yahut Mu'tezile*", *Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi Dergisi* 17, İstanbul 1930, s. 6.

⁴²⁰ Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 81.

⁴²¹ Maksut Çetin, "*Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı*", *Ekev Akademi Dergisi* 18/58, Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 2014, s. 349.

nass ile bildirilmediğinden⁴²² toplum karar verici durumundadır.⁴²³ Hz. Peygamber vefat edince o zamanın toplumu devlet başkanını seçmek için toplandıkları zaman yöneticinin gerekliliği noktasında icma etmişlerdir. Benzer durum Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelik seçiminde geçerli olmuştur. Mu'tezile'ye göre dinî hükümleri yürütmek, orduyu idare ederek ülkeyi korumak vb. sebeplerden dolayı devlet başkanına ihtiyaç vardır.⁴²⁴ Yine onlara göre devlet yöneticilerinde Kur'an ve Sünnet'i iyi bilip adaletli olmak gibi bir takım özel nitelikleri en iyi şekilde taşıyarak imâmete layık olma gibi hasletlerin bulunması zorunludur ancak bu konuda herhangi bir soya bağlılık zorunlu değildir.⁴²⁵

Mu'tezile, Şia'nın savunduğu gibi imâmet noktasında nass olmadığını,⁴²⁶ eğer nass bulunmuş olsaydı bunun tüm sahâbe tarafından gizli kalmasının mümkün olamayacağını ve imâmet konusunda biat etmenin ve seçim yapmanın ümmete vacip olduğunu savunmuştur.⁴²⁷ Mu'tezile Emevî yöneticilerinin başta Muâviye olmak üzere adil olmadıklarından hareket ederek devlet başkanının mutlaka adil olması gerektiğini ifade etmiştir. Onlar, Muâviye'nin zalim ve fâsık olması nedeniyle Allah, melek ve toplumdaki insanların lanetini hak eden yönetici durumunda olduğunu savunmuşlardır.⁴²⁸

Adalet, iyiliğin egemenliği ve kötülüğün engellenmesi, insan özgürlüğü ve sorumluluğundan dem vuran Mu'tezile, Müslüman tarihindeki Mihne Sürecinde bu ilkelere taban tabana zıt uygulamalar⁴²⁹ içerisinde olarak Halku'l-Kur'an konusunda Ahmed b. Hanbel gibi birkaç âlimin sorguya çekilmesinde etkin rol almıştır.⁴³⁰ Halku'l-Kur'an tezini kabul etmeyenlere devlette görev verilmemiş ve mahkemelerde onların şahitlikleri kabul görmemiştir.⁴³¹ Yaklaşık yirmi yıl süren bu dönemde yapılan

⁴²² Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 752.

⁴²³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 696.

⁴²⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 640; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 1, s. 242.

⁴²⁵ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 722.

⁴²⁶ Teftâzânî, *El-Makâsîd*, s. 754.

⁴²⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli'l-Hamse*, c. 2, s. 694.

⁴²⁸ Mahmut Ay, *"Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi"*, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 277.

⁴²⁹ Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, s. 207.

⁴³⁰ İbn Hazm, *El-Fasl*, c. 1, s. 84.

⁴³¹ Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, s. 206.

işkence ve hapsedilme durumları halk nezdinde tepkileri de beraberinde getirmiştir. Yaşanan bu olaylar toplumda Mu'tezile'nin itibarını kaybetmesine yol açmıştır.⁴³² Mihne Süreci Me'mûn ile başlamış Mu'tasım ve Vâsık yönetimlerinde sürdürülmüş ve Mütevekkil ile sona ermiştir. Mütevekkil bu sürece son verirken beraberinde karşı Mihne Süreci⁴³³ ortaya çıkmış bu defa Mu'tezile bilginleri ve görüşleri hedefte olmuştur. Neticede bu kez onlar adeta ettiklerini biçmişler, baskı ve şiddete maruz kalmışlardır.⁴³⁴

“Günümüzde hala etkileri sürmekte olan geleneksel Müslüman siyaset anlayışı ile ilgili konuşabilmek için ilk olarak, konunun dinî bir mesele olarak tartışılmanın güncel açıdan gereksiz ve anlamsız olduğunun görülmesi gerekmektedir. Siyaset üzerinde dinin değil, insanların belirleyici olduğu kabul edilmelidir. Bu durum kısa vadede Müslümanlar arasındaki mücadelenin şiddetini azaltacak uzun vadede geleceğin dünyasını kurma noktasında Müslüman zihnini kendisini özne olarak görmesine katkı sağlayacak ve kangren haline gelen bir sorun Müslüman toplumunun gündeminden kalkacaktır.”⁴³⁵

⁴³² Ay, “*Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi*”, s. 280.

⁴³³ Akbulut, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, s. 168.

⁴³⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhul Usulî'l-Hamse*, (Tercüme Giriş Kısmı), c. 1, s. 19.

⁴³⁵ Çağlayan, “*Din ve Devlet*”, s. 165.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in son peygamber olması ve kendisinden sonra devletin başına geçecek kimse ile ilgili ayet ve sahih hadislerin olmaması sebebiyle peygamber sonrası döneme geçme ile ilgili pek çok sorun yaşanmıştır. Siyasi sebeplerle ortaya çıkan sorunlar dinî alana taşınarak tartışıldığı için bu sorunlar içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Yaşanan tüm bu sorunları akıl süzgecinden geçirip iyi tahlil etmek gerekmektedir. İlk dönem Müslümanlar'ının yaşanan siyasi olaylar neticesinde birbirlerini öldürmelerini görmezden gelip yokmuş gibi davranmak, bütüncül bakış açısıyla yaşananları değerlendirmemek geçmişten ders almamıza engel olmuştur ve hala engel olmaya da devam etmektedir.

Din insanların dünya ve ahiretlerinde mutlu olmaları için gönderilmiştir. Ancak insanlar dinin adını kullanarak birbirlerini ayrıştırarak tekfir etmekte, birbirlerine kâfir yaftası vurmakta hatta din adına onları öldürebilmektedir. Dinin hayat kaynağı olması gerekirken hayatı sona erdiren olgu olarak ortada durması Müslümanlar için büyük bir sorundur. Bu sorun dün yaşanmıştır. Günümüzde de zaman zaman yaşanmaktadır. Eğer gereken yapılmazsa maalesef gelecekte de benzer durumların yaşanması muhtemeldir. İşte bu açıdan büyük günah ekseninde insanların birbirlerini tekfir etmeden, Allah adına hareket ettiklerini zannetmeden birlikte yaşamın başarılması gerekmektedir.

Büyük günah sorunu, genel olarak politik olayların dinî alana taşınması sonucunda bunun dinî boyut kazanması ile ortaya çıkmıştır. İman sahibi birinin yapmaması gereken şeyleri yapmasının imanına zarar verme, bu durumdaki kimselerin iman hali, Allah'ın bu durumdaki kişileri affedip affetmemesi, böyleleri belli bir süreliğine veya sürekli olarak cehennemde kalma durumu büyük günah konusunun ana problemlerindendir.

Büyük günah meselesi, konuyla ilgili yaşanan tarihsel sürecin öncesi ve sonrasıyla birlikte analiz edilmesi durumunda daha doğru bir şekilde anlaşılabilir. Özellikle Müslüman tarihinde politik uygulamalar neticesinde ortaya çıkan grup ve gruplaşmalar tesadüfî değildir. Bu uygulamaların kaynağı insan düşüncesinde kendini göstermektedir. İnsanları bir araya getiren veya ayrıştıran zihin yapılarının

gözden geçirilmesi ve sağlıklı bir zemine oturtulması gerekmektedir. Yanlış zihin kodlarıyla doğru uygulamalar hayata geçmeyecektir. Ortaya çıkışı politik olaylara bağlı olan büyük günah meselesi zamanla evrilerek günümüzde dinî bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortaya çıktığı andan itibaren zamanla pek çok olumsuz sonuçlar doğuran bu meselenin psikolojik, sosyolojik ve politik çalışmalardan faydalanılarak konunun iyi, doğru ve objektif şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirme yapılmazsa Hâricî zihniyet yeniden dünyada hayat bulacak, Müslümanlar enerjilerini yine yanlış yerlerde ve boşuna harcayacaklardır.

Son tahlilde büyük günah meselesinin Müslüman düşüncesini olumsuz etkilememesi için öncelikle konunun teolojik değil, sosyo-politik bir sorun olduğunun açık bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Aksi takdirde asırlarca hiç bitmeyen dinî bir mücadelenin devamına katkıda bulunulacaktır. Bu bağlamda Müslüman kültürü açısından hem dinî hem de teolojik kaygıların giderilmesi için Mu'tezile'nin büyük günah sahibinin dinî konumu hakkında zamanında iki aşırı uç arasında sıkışan Müslümanlar için üretmiş olduğu çözüm yolunun uygulama açısından daha sürdürülebilir bir dinî yaklaşım olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Kesfû'l-Hafâ*, neş. Ahmed el-Kalâş, Beyrut 1985.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, *"Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi"*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 43, Konya 2013.
- Ak, Ahmet, *"Ebu'l Muin en-Neseî'ye Göre İman Amel İlişkisi"*, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/24, Ankara 2006.
- Akbulut, Ahmet, *Müslüman Kültüründe Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto Yayınları, Ankara 2020.
- Akoğlu, Muharrem, *"Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki"*, *Bilimname* 20/1, Kayseri 2011.
- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Altıntaş, Ramazan, *"Sistemik Dönem Kelâm Okulları Mu'tezile: Önemli İsimler, Temel İlkeler ve Ana Eserler"*, *Kelâm el Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Aktepe, Orhan, *"Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi"*, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1, Ankara 2011.
- Apak, Adem, *"Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslamlaşma"*, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Emevîler* 3, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.
- Ardoğan, Recep, *Delillerden Temellere-Sistemik Kelâm ve Güncel İnanç Sorunları*, Klm Yayınları, İstanbul 2014.
- Arslan, Hulusi, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, Ensar Neşriyat, Malatya 2012.
- Arslan, Hulusi-Bozkurt, Mustafa, *Sistemik Kelâm*, Ensar Neşriyat, Malatya 2012.
- Aruçi, Muhammed, *"Sümâme b. Eşres"*, *DİA* 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
- Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyasi Düşüncesi*, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 2018.
- Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset Mu'tezilizmin İktidar Tecrübesi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Aycan, İrfan, *"Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü"*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3, 4, Ankara 1997.
- Aydın, Ali Arslan, *"İslam'da Büyük Günahlar ve Tekfir Meselesi"*, *Diyanet İlmi Dergi* 14/4, Ankara 1975.

Aydın, Ömer, *Kur'ân-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

Aydınlı, Osman, *Akılcı Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010.

Aydınlı, Osman, *"Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları"*, *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*, İstanbul 2008.

Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

Aydınlı, Osman, *"Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları"*, *Maarife Dergisi 3*, Konya 2003.

Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.

Bağçeci, Muhiddin, *"Ehl-i Tevhîd"*, *DİA 10*, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV Yayınları, Ankara 2014.

Balcı, İsrâfil, *"Hz. Ebû Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare"*, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11*, Samsun 1999.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbu'l-Eşrâf: İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler 1, 2*, çev. Mehmet Akbaş-Musa Kâzım Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2020.

Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, *İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Bosworth, Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri*, çev. Hande Canlı, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2005.

Bozkurt, Nahide, *Mu'tezilenin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.

Bulut, Mehmet, *"İhve-i Selâse"*, *DİA 22*, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Bulut, Zübeyir, *"Kelâm'da 'İmanda İstisna' Tartışmaları"*, *İslâmî İlimler Dergisi 4/1, 2*, Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, Çorum 2009.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

Coşkun, İbrahim, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf 3*, ter. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.

Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar Dinî-İçtimai-Siyasi Açından İslâm Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 1993.

Çağatay, Neşet *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Çağlayan, Harun, “*Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı*”, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 16/43, Ankara 2013.

Çağlayan, Harun, “*Din ve Devlet*”, *Günümüz Kelâm Problemleri*, ed. Mehmet Evkuran-Harun Çağlayan, Bilay Yayınları, Ankara 2021.

Çağlayan, Harun, “*İslam Tarihinde Gayr-i Arap Unsurların Toplumsal Konumları ve Günümüz Açısından Değeri*”, *Geçmişten Günümüze 1. Uluslararası Alevilik Sempozyumu 1*, ed. Mehmet Yazıcı, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2014.

Çağlayan, Harun, “*Klasik Kelâm Eserlerinde Tenkid-Küfür İlişkisi*”, *Uluslararası İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı Sempozyumu 2*, ed. Mahsum Aytepe-Teceli Karasu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.

Çağlayan, Harun, “*Mürcie*” *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Bilay Yayınları, Ankara 2021.

Çağlayan, Harun, “*Müslüman Toplumlarında Mezhep Algısı ve Açmazları*”, *İslâm'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu 1*, ed. Mehmet Evkuran, Anadolu İlahiyat Akademisi Yayıncılık, Ankara 2016.

Çağlayan, Harun, “*Sosyo-Teolojik Açından Büyük Günah Tartışmaları ve Güncel Değeri*”, *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Birlikte Yaşama Tecrübesi Sempozyumu 1*, ed. Aqil Şirinov, Ave Yayınları, Bakü 2023.

Çağrıçı, Mustafa “*Fitne*”, *DİA 13*, TDV Yayınları, İstanbul 1996.

Çaylak, Adem, *İslam Düşünce Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara 2018.

Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

Çelebi, İlyas, “*Menzile beyne'l-Menzileteyn*”, *DİA 29*, TDV Yayınları, Ankara 2004.

Çelebi, İlyas, “*Mu'tezile*”, *DİA 31*, TDV Yayınları, Ankara 2020.

Çelebi, İlyas, “*Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri*”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi 2/2*, Ankara 2004.

Çelebi, İlyas, “*Nazzâm*”, *DİA 31*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

Çelik, Hüseyin, “*Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları*”, *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi 12*, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Adıyaman 2022.

Çetin, Maksut, “*Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dinî-Toplumsal Yansımaları*”, *Mizanü'l-Hak: İslâmî İlimler Dergisi 13*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, İzmir 2021.

Çetin, Maksut, “*Mu'tezile'nin Siyaset Anlayışı*”, *Ekev Akademi Dergisi 18/58*, Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 2014.

Çubukçu, İbrahim Agâh, “*Mu'tezile ve Akıl Meselesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/1-4*, Ankara 1964.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Ebû Hanîfe, Nûman b. Sâbit, *“el-Vasiyye”*, *İmam-ı Âzamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2002.

Ebû Zehra, Muhammed, *İbn Hazm*, çev. Osman Keskiöglu-Ercan Gündüz, Buruc Yayınları, İstanbul 1996.

Ebû Zehra, *İslâm’da Siyasi ve İtikâdi Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınları, İstanbul 1970.

Eliade, Mircea, *Din’in Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2004.

Esen, Muammer, *“Kur’an’da Akıl-İman İlişkisi”*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2, Ankara 2011.

Eş’arî, Ebû’l-Hasan, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü’l-Musallîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, *İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn 3*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları, İstanbul 1974.

Gölcük, Şerafeddin, *“Ebu’l-Hüseyin el-Hayyât”*, *DİA 17*, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Hansu, Hüseyin, *Mu’tezile ve Hadis*, Otto Yayınları, Ankara 2012.

Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992.

Faruki, İsmail Raci, *Bilginin İslâmîleştirilmesi*, çev. Fehmi Kuru, Risale Yayınları, İstanbul 1985.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *“Cemel Vak’ası”*, *DİA 7*, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *“Hâriciler”*, *DİA 16*, TDV Yayınları, İstanbul 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *“Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3, 4, Ankara 1980.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, *el-Kâmusu’l-Muhît 4*, el-Matbaatu’l-Mısriyye, Kahire 1935.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 1998.

Günaltay, Şemseddin, *“Abbasoğulları İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”*, *Bellekten* 6/23, 24, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1942.

Günay, Tümer, *“Din”*, *DİA 9*, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

Gündüz, Şinasi, *“Günah”*, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Güneş, Abdülbaki, *Aklî Tefsir Hareketi*, Ahenk Yayınları, Van 2003.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi 2*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul 1993.

- Harman, Ömer Faruk, “*Günah*”, *DİA* 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, “*İslâm’da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/3, 4, Ankara 1978.
- Heyet, *Hadislerle İslâm* 5, 7, DİB Yayınları, Ankara 2014.
- Işık, Kemal, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967.
- Işık, Kemal, “*Mu’tezilenin Kurucusu Vâsıl ibn Atâ ve Büyük Günah Meselesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, Ankara 1981.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî İbn Ahmed, *El-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi 1-3*, ter. Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Mükerrerem, *Lisânu’l-Arab 11*, Dâru Lisâni’l-Arab, Beyrut 1970.
- İbn Murtazâ, Ahmed ibn Yahyâ, *Tabakât’ül-Mu’tezile*, neş. Susanna Diwald-Wilzer, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut 1961.
- İbn Teymiyye, Ebû’l-Abbâs Ahmed ibn Abdilhalîm, *İman Üzerine*, ter. Salih Uçan, Pınar Yayınları, İstanbul 1985.
- İbnu’l-Esîr, Ebû’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kamil fi’t-Târîh* 3, tsh. Abdulvahhâb en-Neccâr, Mısır 1932.
- İnayet, Hamid, *Çağdaş İslâmî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1988.
- İzutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl* 6/2, thk. Georges Chehata Anawati, el-Müessesetü’l-Mısrıyyetü’l-Âmme, Mısır 1962.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Mu’tezile’de Din Usûlü (el-Muhtasar fî Usûli’d-Dîn)*, çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhul Usuli’l-Hamse 1, 2*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf, *Hayâtü’s Sahâbe 1*, çev. Ali Arslan, Merve Yayınları, İstanbul 2013.
- Kapar, Mehmet Ali, *İslâm’ın ilk Döneminde Bey’at ve Seçim Sistemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- Kara, Mustafa, “*Kur’ân’da Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri*”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34, Samsun 2013.
- Karaağaç, Hilmi, “*İtikâdî Mezheplerde İman-Amel İlişkisi*”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, Gümüşhane 2012.
- Karadaş, Cağfer, “*Mu’tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci*”, *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi* 3/2, Yediveren Kitap Yayınevi, Konya 2003.

Karagöz, İsmail, “**Günah**”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2010.

Karataş, Ali, “**Ehl-i Sünnetin Kur’ân Yorumunda Mu’tezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği**”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2, 2016.

Kârî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, ter. Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979.

Kazanç, Fethi Kerim, “**Mu’tezile**”, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Bilay Yayınları, Ankara 2021.

Kılavuz, Ahmed Saim, “**Günah**”, *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi 2*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.

Kılavuz, Ahmed Saim, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yayınları, İstanbul 2016.

Kılıç, Sadık, *Kur’an’da Günah Kavramı*, Hibaş Yayınevi, Konya 1984.

Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, Ankara 1989.

Kutlu, Sönmez, “**‘Ehl-i Beyt’ Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi**”, *İslamiyat 3/3*, Ankara 2000.

Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002.

Kutlu, Sönmez, *Selefilik’in Fikrî Arka Planı (İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler)*, Otto Yayınları, Ankara 2017.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara 2002.

Kutub, Muhammed, *Kur’an Araştırmaları 1*, çev. Bekir Karlığa-Beşir Eryarsoy, Seriyeye Yayınevi, İstanbul 1977.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “**Sakîfetü Benî Sâide**”, *DİA 36*, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

Maraz, Hüseyin, *Vâsıl Bin Ata ve Mu’tezilî Düşüncenin Doğuşu*, Otto Yayınları, Ankara 2019.

Mâtürîdî, Ebü Mansûr Muhammed ibn Mahmûd es-Semerkandî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, ter. Bekir Topaloğlu, İSAM. Yayınları, İstanbul 2020.

Nesefî, Ebü’l-Bekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakaiku’t-Tevîl 1*, çev. Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul 2006.

Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mutemid, *Tebseratü’l-edille fî usulî’d-dîn 2*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, DİB Yayınları, Ankara 2004.

Neşşâr, Ali Sami, *İslâm’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu 2*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.

Nevevî, Muhyiddin, *Riyâzü’s-Sâlihîn (Metin ve Çeviri) 3*, çev. Mehmet Emin Özavşar-Bünyamin Erul, DİB Yayınları, İstanbul 2013.

Okumuş, Mesut, “*Kur’an’ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine*”, *Eskiye* 27, Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, Ankara 2013.

Öz, Mustafa, “*Murdâr*”, *DİA* 31, TDV Yayınları, Ankara 2020.

Özarslan, Selim, *Kelâmda Tevbe*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2003.

Özarslan, Selim, “*Mu’tezile: Basra ve Bağdat Mu’tezilileri ve Başlıca Görüşleri*”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, Sivas 2003.

Özdemir, Mehmet Nadir, “*Emevîler Döneminde ‘Mevâlî’*”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1, Zonguldak 2020.

Parry, V. J, “*İslâm’da Harp Sanatı*”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 29, çev. Erdoğan Merçil-Salih Özbaran, İstanbul 1975.

Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, ter. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988.

Ragıb el-İsfehânî, “*Keferâ*”, *el-Müfredat*, ter. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.

Râzî, Ebü’l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Muhassal (Kelâm’a Giriş)*, ter. Hüseyin Atay, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *Mâtüridiyye Akaidi*, çev. Bekir Toplaoğlu, TDV Yayınları, Ankara 2005.

Sallâbî, Ali Muhammed, *Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.

Sinanoğlu, Abdulhamit, “*İslam Toplumundaki İlk Tartışmalar ve Kelâm İlminin Doğuşu*”, *Kelâm Tarihi ve Ekolleri*, ed. Mehmet Evkuran, Bilay Yayınları, Ankara 2021.

Sönmez, Vecihi, “*İslam İnancında Günah Kavramı*”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 28/1, Ankara 2017.

Söylemez, Mahfuz, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.

Süt, Abdulnasır, *Basra ve Mu’tezile İlk Üç Asır*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

Şehristânî, Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve’n-Nihal*, ter. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

Şeşen, Ramazan, “*Câhız*”, *DİA* 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk* 2, 4, 5, (ofset), Kahire 1939.

Taşdelen, Mehmet, “*Mu’tezile’de Şefaât Anlayışı*”, *Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10, Kilis 2015.

Teftâzânî, Sadeddîn Mes’ud b. Ömer, *El-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi (Şerhu’l- Akaid)*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmîne Giriş*, Damla Yayınları, İstanbul 2013.
- Topaloğlu, Bekir, “*Mevlâ*”, *DİA* 29, TDV Yayınları, Ankara 2004.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.
- Tözluyurt, Mehmet, “*Ebü’l-Kâsım Ömer B. Muhammed Ez-Zemahşerî’nin Günah Algısı*”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24, Yozgat 2023.
- Tunç, Cihad, “*Büyük Günah Meselesi*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23, Ankara 1978.
- Türcan, Galip, “*Mu’tezile’nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre*”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42, Isparta 2019.
- Uludağ, Süleyman, “*Amel*”, *DİA* 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991.
- Uçar, Şahin, *Tarih Felsefesi Açısından İslâmda Mülk ve Hilafet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1948.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul 1997.
- Ümit, Mehmet, *Mihne Uygulamaları ve Hanefiler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi-1 (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Watt, William Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- Yaltkaya, Mehmet Şerafeddin, “*Kaderiyye Yahut Mu’tezile*”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, İstanbul 1930.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Tekfir*”, *DİA* 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Kelâm Ders Notları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1998.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dinî Kur’an Dili Tefsiri*, sad. Lütfullah Cebeci, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Yetik, Zübeyr, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.
- Yiğit, İsmail, “*Mevâlî*”, *DİA* 29, TDV Yayınları, Ankara 2004.
- Yiğit, İsmail, “*Sıffin Savaşı*”, *DİA* 37, TDV Yayınları, İstanbul 2009.
- Yurdagür, Metin, “*Ebu’l-Huzeyl el-Allâf*”, *DİA* 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

Yurdağür, Metin, *“Son Dönem Mu’tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri”*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4, İstanbul 1986.

Yücesoy, Hayrettin, *“Mihne”*, DİA 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi 4*, çev. Zeki Megamız, İstanbul 1974.

